

თამილა მგალობლიშვილი

ახალი იერუსალიმები საქართველოში

TAMILA MGALOBlishvili

New Jerusalems in Georgia



თბილისი 2013 Tbilisi

მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში წმ. ქალაქ იერუსალიმის ხატებათა შექმნა უკვე IV საუკუნის პირველი ნახევრიდან იწყება და მათ ახალი იერუსალიმები ეწოდება; თუმცა მათ შორის სრულიად გამორჩეულია საქართველოს უძველესი დედაქალაქი მცხეთა და ასევე უძველეს ქართულ ისტორიულ პროვინცია ტაოში მდებარე ოთხთა ეკლესია. აი, ამ ქართულ ახალ იერუსალიმებს ეძღვნება ეს პატარა კრებული.

The first replicas of the city of Jerusalem began to appear in different parts of the world as early as the first half of the fourth century and were each named New Jerusalem. Among them, special note should be made of the ancient capital of Georgia, Mtskheta, and the Church of Otkhta Eklesia in the ancient Georgian historical province of Tao.

This small book is dedicated precisely to these two Georgian New Jerusalems.

მცხეთა — ქართველთა ახალი იერუსალიმი

შესავალი

საქართველოსა და წმინდა მიწას შორის ურთიერთობები ჯერ კიდევ ნაბუქოდონოსორ დიდის დროიდან იწყება, როდესაც ებრაელთა პირველი ტალღა შემოდის ქართლში — იბერიაში¹. ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით, შემდეგშიაც ებრაელთა კიდევ რამდენიმე ნაკადი მოსულა და დასახლებულა საქართველოში². თუმცა ებრაული თემის ქართლში არსებობის დამადასტურებელი ფაქტები, ჯერჯერობით, ახ. წ.-ის პირველი საუკუნეებით თარიღდება მხოლოდ³.

მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ უძველესი ქართული წყაროების — „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და „ქართლის ცხოვრება“ (VII-XI სს.) — ცნობით, ელია წინასწარმეტყველის ხალენი და უფლის კვართიც მცხეთაშია დაფლული. ისინი მცხეთაში მოსულმა დევნილმა ებრაელებმა წმ. მინიდან ჩამოიტანეს და მათი დაფლვის ადგილს საიდუმლოდ ინახავდნენ საუკუნეების მანძილზე⁴.

IV ს.-ის 20-იანი წლებიდან, იბერიაში ქრისტიანობის ოფიციალურად აღიარების შემდეგ, სრულიად განსაკუთრებულია ქართველთა დამოკიდებულება წმ. მინისადმი, განსაკუთრებით კი, წმ. ქალაქ იერუსალიმისადმი.

უძველესი ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით, ქართლის განმანათლებელი, მოციქულთა სწორი წმ. ნინო ქართლში იერუსალიმიდან მოდის IV ს.-ის დასაწყისში. პირველად იგი ქ. ურბნისში დაიდებს ბინას. იგი აქ ერთი თვე რჩება იქაურ ებრაულ თემში „ენისათვის ებრაელებრისა“⁵.

1. ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. I, (თბ., 1955), გვ. 15-16.

2. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 44; 100-101. ტ. IV, (თბ., 1973), გვ. 53.

3. T.Mgaloblishvili, *Juden und Christen in Georgien in den ersten Christlichen Jahrhunderten, Juden und Christen in der Antike*, ed. J. van Amersfoort und J. van Oort, (Kampen: Kok, 1990), pp. 94-100; თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*, (თბ., 1991), გვ. 165-182. T.Mgaloblishvili, I.Gagoshidze, „The Jewish Diaspora and Early Christianity in the Caucasus“, *Iberica Caucasicca*, ed. T.Mgaloblishvili, vol. 1., (Richmond: Curzon, 1998), pp. 46-58.

4. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, ილ. აბულაძის რედაქციით, (თბ., 1963), გვ. 127-128, 130.

5. იბ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. გვ. 117-118; თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*, გვ. 169.

Mtskheta - Georgians' New Jerusalem

Introduction

The history of the relations between Georgia and the Holy Land begins as early as the time of Nebuchadnezzar the Great when the first wave of Hebrews came to Kartli - Iberia¹. Georgian written sources also refer to several subsequent waves of Jews who came to Georgia and settled there². However, currently the facts attesting the presence of the Jewish community in Georgia date only from the early centuries AD³.

It is noteworthy that, according to the ancient Georgian chronicles, *Moktsevai Kartlisai* (Conversion of Kartli) and *Kartlis Tskhovreba* (The Life of Georgia) 7th-11th cc., the Mantle of the Prophet Elijah and the Chiton of Christ are buried in Mtskheta. They were brought to Mtskheta from the Holy Land by the Jews driven out of Jerusalem, who kept the location of the burials secret for many centuries⁴.

Beginning from the 320s, after the formal adoption of Christianity in Iberia, the attitude of the Georgians to the Holy Land and to the Holy City of Jerusalem in particular became special.

According to old Georgian written sources, St Nino the Illuminator of Kartli, Equal-to-the-Apostles, arrived in Kartli from Jerusalem in the beginning of the fourth century. She found the first shelter in Urnisi and remained there for a month among the community of Jews it is believed as she knew the Hebrew language⁵.

After leaving Urnisi, St Nino arrived in Mtskheta where she developed close relations with the local Jews. Jews were among the first people she converted to Christianity, namely Abiatar, who became the first Christian priest in Mtskheta, his daughter Sidonia and Sidonia's female friends. According to Georgian written sources it

1. Kartli, Iberia - The Eastern Georgian Kingdom; *k'art'lis c'xovreba*, ed. by S. Qauxch'ishvili, vol. I (T'bilisi, 1955), pp. 15-16.

2. Ibid. vol. I, pp. 44, 100-101; vol. IV (T'bilisi, 1973), p. 53.

3. Tamila Mgaloblishvili, 'Juden und Christen in Georgien in den ersten Christlichen Jahrhunderten', in *Juden und Christen in der Antike*, ed. by J. van Amersfoort und J. van Oort (Kampen: Kok, 1990), pp. 94-100; T'amila Mgaloblishvili, *klarjuli mravalt'avi* (T'bilisi, 1991), pp. 165-82. T. Mgaloblishvili, I. Gagoshidze, 'The Jewish Diaspora and Early Christianity in the Caucasus', in *Iberica Caucasicca*, ed. by T. Mgaloblishvili, vol. 1. (Richmond: Curzon, 1998), pp. 46-58.

4. 'mok'c'evay k'art'lisay', in *dzveli k'art'uli agiograf'iuli literaturis dzeglebi*, ed. by Ilia Abuladze, vol. I (T'bilisi, 1963), pp. 127-28, 130.

5. see: 'mok'c'evay k'art'lisay', pp. 117-18; T'amila Mgaloblishvili, *klarjuli mravalt'avi*, p. 169.



გერგეთის საშენი,
კანკალის მოხატულობა, წმ. ნინო

GERGETI TRINITY CHURCH,
PAINTING ON THE ALTAR SCREEN, ST NINO

is clear that St Nino came to Iberia following in the tracks of the Chiton of Christ. The sources also include the story of bringing the Chiton by the Mtskheta Jews from Jerusalem to Mtskheta and its secret burying⁶.

It is to be noted that the stories of converting Iberia to Christianity highlight the contribution of the Mtskheta Jews and associate their ancestors with the first century Jerusalem⁷.

It is also noteworthy that, according to ancient Georgian sources, the entire teaching of St Nino and her history is of Jerusalem and therefore of Palestinian origin and should not be connected to any other traditions⁸.

The Palestinian provenance of St. Nino's history is also confirmed by the text of St Nino's prayer preserved in the *Moktsevai Kartlisai*, where she speaks of Baptism with water and soil. As a matter of fact, this text, as suggested by the German theologian, F. von Lillienfeld, deals with the early fourth-fifth century, prior to the Council of Ephesus, 431 AD, a doxological tradition characteristic of this area⁹.

Consequently, it is not surprising that before Christianity was recognized as the official religion in Kartli in 320 AD, it had been preached there by the Jewish Christians. The first missionaries who arrived in Kartli adhered to the oldest Palestinian Christian tradition. And St. Nino's story about her activity in Kartli probably was created and written down by the Christian Jewish community of Mtskheta in Aramaic and was translated into Georgian, during the 4th – 5th cc.¹⁰.

I think this is also attested by some so-called syntactic Syriacism which has been identified by T.Kurtsikidze in the text of the story of St Nino in *Moktsevai Kartlisai*¹¹. It should be taken into consideration that such syntactic constructions are also characteristic of both Syriac and Aramaic, as suggested by K. Tsereteli¹². The latter language is believed by many scholars to have been spoken, as well as one of the

6. see: 'mok'c'evay k'art'lisay', pp. 128-30, 133; T'amila Mgaloblishvili, *klarjuli mrvalt'avi*, p. 169.

7. T'amila Mgaloblishvili, *klarjuli mrvalt'avi*, p. 169 ; G.Peradze, Die Probleme der ältesten Kirchengeschichte Georgiens, Oriens Christianus, 29, Bd.7, Wiesbaden, 1932, pp.153-171; This paper was read in Oxford in 1932, 24.05.

8. Ibid., pp. 168-82.

9. Ibid., p. 172, n.71; Fairy von Lilienfeld, 'Amt und geistliche Vollmacht der heiligen Nino, 'Apostel und Evangelist' von Ostgeorgien, nach den ältesten georgischen Quellen', in *Horizonte der Christenheit: Festschrift für Friedrich Heyer zu seinem 85. Geburtstag*, ed. by Michael Kohlbacher and Markus Lesinski, *Oikonomia* 34 (Erlangen: Lehrstuhl für Geschichte und Theologie des Christlichen Ostens, 1994), pp. 224–49; G. W. H. Lampe, D. D., *A Patristic Greek Lexicon* (Oxford: Clarendon Press, 1994), p. 286.

10. T'amila Mgaloblishvili, *klarjuli mrvalt'avi*, p. 172.

11. C'. K'urc'ikidze, 'mok'c'evay k'art'lisays tek'stisa da enis sakit'xebi', *p'ilologiuri dziebani*, vol. 1 (T'bilisi, 1964), pp. 93-95; Ilia Abuladze, *k'art'uli da somxuri literaturuli urt'iert'oba IX-X ss-shi* (T'bilisi, 1944), p. 54; G. Garitte, 'Vies Géorgiennes de S.Symeon Stylite l'ancien et S.Ephrem', in *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, vol. 171, *Scriptores Iberici*, t.7 (Louvain: L. Durbecq, 1957), p. 19.

12. see: T'amila Mgaloblishvili, *klarjuli mrvalt'avi*, p. 172, n.70.

ურბნისის შემდეგ წმ. ნინო მიდის მცხეთაში. აქაც მას განსაკუთრებით ახლო ურთიერთობა ახლა უკვე მცხეთელ ებრაელებთან აქვს. მის მიერ მოქცეულთა შორისაც პირველნი კვლავ ებრაელები არიან: აბიათარი – შემდგომ პირველი ქრისტიანი მღვდელი მცხეთაში, მისი ქალიშვილი სიდონია და სიდონიას მეგობარი ქალები. ქართული წყაროებიდან ასევე საკმაოდ ნათლად ჩანს, რომ წმ. ნინო იბერიაში მაცხოვრის კვართის ნაკვალევეზ მოდის და აქვეა ჩართული ისტორია ქრისტეს კვართის მცხეთელ ებრაელთა მიერ იერუსალიმიდან მცხეთაში მოტანისა და მისი საიდუმლოდ დაფლვის შესახებაც⁶.

საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ ზემოდასახელებული წყაროებისათვის, იბერიის გაქრისტიანებასთან დაკავშირებით თხრობისას, განსაკუთრებით დამახასიათებელია მცხეთელი ებრაელი მოსახლეობის ღვაწლის აღნიშვნა და მათი წინაპრების დაკავშირება სს-ის ქრისტესდროინდელ იერუსალიმთან⁷.

ვფიქრობ, მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ უძველეს ქართულ წყაროთა მიხედვით, წმ. ნინოს მთელი მოძღვრება, მისი ისტორია იერუსალიმური, პალესტინური წარმოშობისაა და მას სხვა ტრადიციას ვერ მივაკუთვნებთ⁸.

წმ. ნინოს ისტორიის პალესტინურ წარმოშობაზე მიგვიითიებს ასევე „მოქცევაჲში“ შემონახული წმ. ნინოს ლოცვის ტექსტიც, სადაც მინითა და წყლით ნათლისღებაზეა საუბარი. ფაქტობრივად, ეს ტექსტი, გერმანელი მეცნიერის ფერი ფონ ლილიენფელდის აზრით, ამ არეალისათვის დამახასიათებელ ძალზე ადრეულ – IV-V სს-ის (431 წ. ეფესოს კრებამდელ) დოქსოლოგიურ ტრადიციას წარმოგვიდგენს⁹.

ყოველივე ზემოთქმულის შედეგად, ვფიქრობ, მოულოდნელი არ უნდა იყოს იმის აღნიშვნა, რომ ქართლში ქრისტიანობა მის ოფიციალურ სახელმწიფო რელიგიად აღიარებამდე (320-იანი წწ.) უკვე იქადაგებოდა ებრაელ-ქრისტიანთა მიერ. ქართლში მოსული პირველი მისიონერებიც ქრისტიანობის უძველესი, პალესტინური ტრადიციის აღმსარებელნი იყვნენ. ხოლო წმ. ნინოს

6. იხ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, გვ. 128-130, 133; თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*, გვ. 169.

7. იხ. თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*, გვ. 169; გ.ფერაძე, საქართველოს ეკლესიის უძველესი ისტორიის პრობლემები, მოხსენება წაკითხული ოქსფორდში 1932 წლის 24 მაისს; G.Peradze, *Die Probleme der ältesten Kirchengeschichte Georgiens, Oriens Christianus*, 29, Bd.7, Wiesbaden, 1932, pp.153-171.

8. თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*, გვ. 168-182.

9. იხ. იქვე, გვ. 172, შენ. 71; Fairy von Lilienfeld, „Amt und geistliche Vollmacht der heiligen Nino, 'Apostel und Evangelist' von Ostgeorgien, nach den ältesten georgischen Quellen,“ in *Horizonte der Christenheit: Festschrift für Friedrich Heyer zu seinem 85. Geburtstag* (ed. Michael Kohlbacher and Markus Lesinski; Oikonomia 34; Erlangen: Lehrstuhl für Geschichte und Theologie des Christlichen Ostens, 1994), pp. 224-49; G.W.H. Lampe, D.D., *A Patristic Greek Lexicon*, (Oxford: Clarendon Press, 1994, p. 286.



ქართლში მოღვაწეობის ისტორია, ალბათ, შექმნილი და ჩანერგილი უნდა იყოს მცხეთელ ებრაელ-ქრისტიანთა წრეში არამეულ დიალექტზე, საიდანაც იგი მოგვიანებით (დაახლ. IV-V სს.-დან) ქართულად ითარგმნა¹⁰.

ვფიქრობ, ამის დასტურია „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ტექსტში, მაგრამ მხოლოდ წმ. ნინოს ისტორიის ფარგლებში, გამოვლენილი ე.წ. სინტაქსური სირიზმები¹¹. ამ ფაქტთან დაკავშირებით უთუოდ გასათვალისწინებელია, რომ მსგავსი სინტაქსური კონსტრუქციები ასევე დამახასიათებელია არამეულისთვისაც¹², რომელიც ებრაელ-ქრისტიანთა ერთ-ერთი სამწერლობო ენა იყო¹³. ამასთანავე, საყურადღებოა ისიც, რომ არამეული ძალზე გავრცელებული იყო ქართლში არა მარტო როგორც სასაუბრო, არამედ როგორც სამწერლობო ენაც, რაზედაც მეტყველებს საქართველოში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგებიც. აქვე, ალბათ, უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ არამეულის ერთ-ერთი განშტოება – ე.წ. არმაზული – ნინაქრისტიანულ ქართლში ერთ-ერთი ოფიციალური სამწერლობო ენა იყო¹⁴.

იბერიაში ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადებამდე ქრისტეს სჯულის მიმდევართა არსებობაზე მიუთითებს როგორც ქართული, ასევე უცხოური წერილობითი წყაროები. ამასვე მოწმობს საქართველოს ტერიტორიაზე მთელ რიგ რაიონებში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ქრისტიანული სამარხები, რომლებიც II-III სს-ით

10. იხ. თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*, გვ. 172.

11. ც. ქურციკიძე, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს ტექსტისა და ენის საკითხები“, *ფილოლოგიური ძიებანი*, ტ. I, (თბ., 1964), გვ. 93-95; იხ. ასევე ილ. აბულაძე, *ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX-X სს-ში*, (თბ., 1944), გვ. 54; G. Garitte, „Vies Géorgiennes de S.Symeon Stylite L'ancien et S.Ephrem“, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, vol. 171, Scriptorum Iberica, t.7, (Louvain: L. Durbecq, 1957), p. 19.

12. ცნობა მომანდა ბ-მა კოტე წერეთელმა, რისთვისაც დიდი მადლობელი ვარ მისი. იხ. თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*, გვ. 172, შენ. 70.

13. T.Mgaloblishvili, I. Gagoshidze, „The Jewish Diaspora and Early Christianity in the Caucasus“, p. 41; *Апокрифы древних христиан : Исследование, тексты, комментарии*, (Москва, 1989), с.54; А.Л. Хосроев, *Александрийское христианство : по данным текстов из Nag Hammadi*, (Москва, 1991), с.10; E. Schürere, *The history of the Jewish People in the age of Jesus Christ*, New English version revised and edited by G. Vermes, F. Miller & M. Black, (Edinburgh: Clark, 1979), v.2, pp.20-81; A.A. Erhardt, „Judaean-Christians in Egypt: the Epistulae Apostolorum and the Gospel of Hebrews“, *Studia Evangelica*, Bd. 3.B., (Berlin: Akademie-Verlag, 1963), p.361.

14. გ. წერეთელი, *უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან*, (თბ., 1960), გვ. 50-51; თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*, გვ. 170; T.Mgaloblishvili, I. Gagoshidze, „The Jewish Diaspora and Early Christianity in the Caucasus“, pp. 46-58.

written languages of Jewish Christians in the first centuries of the New Era¹³. But then, any educated Georgian could have been fluent in written, as well as in spoken Aramaic, as archaeological finds unearthed in the course of excavations on the territory of Georgia give us grounds to believe. A particular variant of the North Mesopotamian Aramaic script – the so-called Armazi script – was one of the officially recognized forms of writing, along with Greek, in pre-Christian Georgia¹⁴.

According to Georgian and foreign sources, it is noteworthy that Christians were in Georgia before Christianity became the state religion. It is also testified by the archaeological excavations in various parts of Kartli, which discovered Christian burials dating from the 2nd and 3rd centuries¹⁵.

The presence of Christians in the Jewish community of Mtskheta is also evident by the specificity of the necropolises, which are to be found in Samtavro and Urnisi, near Mtskheta. These necropolises are distinct from all others found on the territory of Georgia. This specificity, doubtless, needs some further investigation¹⁶.

St Nino in Mtskheta: The 'Lower Church'

Now let us consider how Mtskheta emerged as a New Jerusalem of the Georgians thanks to the zealous efforts of St Nino. The term – New Jerusalem – here implies the Jerusalem restored by Constantine the Great by tracing the holy places of the earthly life of Jesus Christ¹⁷. I mean the Holy City, where Jesus Christ was crucified and resurrected, where he appeared as the Messiah, as foreseen by the prophets in the Old Testament¹⁸.

13. T. Mgaloblishvili, I. Gagoshidze, 'The Jewish Diaspora and Early Christianity in the Caucasus', p. 41; *Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии* (Москва, 1989), с. 54; А. Л. Хосроев, *Александрийское христианство: по данным текстов из Наг Хаммади* (Москва, 1991), с. 10; E. Schürere, *The history of the Jewish People in the age of Jesus Christ*, New English version revised and edited by G. Vermes, F. Miller & M. Black, vol. II (Edinburgh: Clark, 1979), pp. 20-81; A. A. Erhardt, 'Judaean-Christians in Egypt: the Epistulae Apostolorum and the Gospel of Hebrews', in *Studia Evangelica*, Bd. 3. B. (Berlin: Akademie-Verlag, 1963), p. 361.

14. G. Ceret'eli, *udzelesi k'art'uli carcerebi palestinidan* (T'bilisi, 1960), pp. 50-51; T'amila Mgaloblishvili, *klarjuli mravalt'avi*, p. 170; T. Mgaloblishvili, I. Gagoshidze, 'The Jewish Diaspora and Early Christianity in the Caucasus', pp. 46-58.

15. T'amila Mgaloblishvili, *klarjuli mravalt'avi*, p. 170;

16. T'amila Mgaloblishvili, *klarjuli mravalt'avi*, p. 170; T. Mgaloblishvili, I. Gagoshidze, 'The Jewish Diaspora and Early Christianity in the Caucasus', pp. 46-58.

17. P. Guran, 'The Constantinople - New Jerusalem, at the Crossing of Sacred Space and Political Theology', in *New Jerusalem, Hierarchy and Iconography of Sacred Spaces*, ed. by A. Lidov (Moscow: Indrik, 2009), pp. 42-46.

18. S. Mason, *Josephus and the New Testament* (Peabody, Mass: Hendrickson Publishers, 2003), pp. 268-69; *moc'ik'ult'a sak'meni* 2:16, 25, 4:11, 25; 8:35; Luke 24:27, 44.

თარიღდება¹⁵. მცხეთისა და ურბნისის ებრაულ თემებში ქრისტიანთა არსებობის ნაკვალევზე, შესაძლებელია, მიგვითითებს მცხეთის მახლობლად სამთავროსა და ურბნისის სამაროვანთა გარკვეულწილად გამოკვეთილი თავისებურება, რითაც ისინი განსხვავდებიან საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ სხვა სამაროვანთაგან და რაც, უთუოდ, შემდგომ კვლევას მოითხოვს¹⁶.

ნმ. ნინო მცხეთაში: „ქვემო ეკლესია“

ახლა კი ვნახოთ, ნმ. ნინოს საოყარი ძალისხმევით მცხეთა ნელ-ნელა როგორ ხდება ქართველთა ახალი იერუსალიმი. ამ ტერმინში — ახალი იერუსალიმი — რა თქმა უნდა, ვგულისხმობ იმ იერუსალიმს, რომელიც კონსტანტინე დიდმა აღადგინა იესო ქრისტეს მინიერი ცხოვრების ნმ. ადგილების მოძიებით¹⁷. ვგულისხმობ იმ წმინდა ქალაქს, სადაც მაცხოვარი ჯვარს ეცვა და აღდგა, სადაც იგი მოვიდა როგორც მესია, რომლის შესახებაც წინასწარმეტყველებმა ჯერ კიდევ ძველ აღთქმაში იწინასწარმეტყველეს¹⁸.

საქართველოს უძველესი დედაქალაქის — მცხეთის ქრისტიანულ ქალაქად გადაქცევა ასევე დაკავშირებულია იესო ქრისტეს მინიერი ცხოვრების ნმ. ადგილების შექმნასთან ამ ქალაქში. თუმცა მცხეთაში ახალი იერუსალიმის შექმნის საფუძველი სხვა ახალი იერუსალიმებისაგან განსხვავებით, ნმ. ადგილების დაფუძნებასა და ნმ. რელიკვიების გადატანასთან ერთად, ძირითადად, იერუსალიმური, ქრისტეს საფლავის ეკლესიის ღვთისმსახურების წესის შემოღება იყო, რომელიც მცხეთაში და მთელ ქართლში ქართულად აღესრულებოდა V ს-დან — მხედველობაში მაქვს იერუსალიმური ლიტურგიკული წიგნები: იერუსალიმური ლექციონარი, უძველესი იადგარი და მრავალთავი, რომელთა ქართული თარგმანები უკვე V-VI სს-დან დასტურდება, მათი ბერძნული ორიგინალები კი დღეისათვის დაკარგულია და, ამდენად, ქართულ თარგმანებს პირველწყაროს მნიშვნელობა ენიჭება¹⁹.

15. თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*, გვ. 170;

16. თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*, გვ. 170; T Mgaloblishvili, I. Gagoshidze, "The Jewish Diaspora and Early Christianity in the Caucasus", pp. 46-58.

17. P.Guran, "The Constantinople - New Jerusalem, at the Crossing of Sacred Space and Political Theology", in *New Jerusalems, Hierotopy and Iconography of Sacred Spaces*, ed. A. Lidov, (Moscow: Indrik, 2009), pp. 42-46.

18. S.Mason, *Josephus and the New Testament*, (Peabody, Mass: Hendrickson Publishers, 2003), pp. 268-269; მოციქულთა საქმენი 2:16, 25; 4:11, 25; 8:35; ლუკა 24:27, 44.

19. К.Кекелидзе, *Иерусалимский Канонарь VII века*, (Тифлис, 1912); К.Кекелидзе, *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение*, 1908; G.Garitte, *Le*

The transformation of Mtskheta, the ancient Georgian capital, into a Christian city was also related to the establishment of the holy places of Christ's early life in the city. However, together with the foundation of holy sites and the translation of holy relics, the basis of New Jerusalem in Mtskheta, unlike other New Jerusalems, was the Jerusalem rite of liturgy officiated at the Holy Sepulchre. This liturgy in Mtskheta and all over Kartli was conducted in Georgian from the 5th century – here I mean Jerusalem liturgical books, such as the Jerusalem Lectionary, the Ancient Tropologion and the Polycephalon. The Georgian translations of these books were already known as early as the 5th and 6th centuries. As the Greek originals of these books are lost, the Georgian translations have acquired the importance of the original texts¹⁹.

St Nino found Mtskheta a fully pagan town. Initially she stayed in the royal garden in Mtskheta, where, according to tradition, the Chiton of Christ was buried. St Nino stayed in the garden for almost nine months praying for the conversion of the country²⁰. Later, she found a solitary abode in a Makvlovani, a thorny bush outside the city wall²¹.

As a matter of fact it is in this period that the Saint began her apostolic activities in Iberia and this period is characterized by St Nino's vigils and by the miracles that she performed.

After the conversion of the royal family, St Nino commenced intensive ecclesiastical construction activities in the capital.

According to Georgian historical sources, St Nino first erected a small wooden church known as the Lower Church in the royal garden. For the construction of this church she used the marvellous cedar of Lebanon miraculously growing on the site where Christ's Chiton had been buried in the royal garden. According to *Kartlis Tskhovreba*, she had seven pillars carved from this tree, six of which were easily erected by the builders. The seventh one, referred to as the 'life giving pillar' in the chronicle, could be erected only after the ardent prayers of St Nino. At dawn it rose to the sky like a pillar of flame and then descended to its base. By describing this miracle, the chronicler highlights the fact of the sacralization of the church and makes reference to the name of the church *Tsmidai tsmidatai* - Holy of Holies²².

19. К. Кекелидзе, *Иерусалимский Канонарь VII века* (Тифлис, 1912); К. Кекелидзе, *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение* (1908); G. Garitte, *Le Calendrier Palestino-Géorgien du Sinaiticus* 34 (X-e siècle), ed. by G. Garitte (Bruxelles. Société des bollandistes, 1958); *Le grand Lectionnaire de l'Eglise de Jerusalem* (V-VIII siècle), ed. by M. Tarchnischvili, I-II, CSCO, vol. 188 (Peters Publishers, 1959-1960), p. 189; A. Renoux, *Le codex arménien Jérusalem* 121, *Patrologia Orientalis*, t. 35, fasc. 1; t. 36, fasc. 2 (Turnhout, Brepols, 1969-71); Akaki Shanidze, 'xanmeti lek'c'ionari', in *dzveli k'art'uli enis dzeglebi*, vol. I (T'bilisi, 1944); A. Shanidze, 'xanmeti mravalt'avi', *T'bilisi universitetis moambe*, vol. VII (1926); Elene Metreveli, *C'ac'a Chankievi, Lili Xevsuriani, udzvelesi iadgari* (T'bilisi, 1980); M. van Esbroeck, *Les plus anciens homéliaires géorgiens* (Louvain-La-Neuve: Peters Publishers, 1975); T'amilia Mgaloblishvili, *klarjuli mravalt'avi*.

20. 'mok'c'evay k'art'lisay', pp. 122-23.

21. *Ibid.*, pp. 84, 138.

22. *Ibid.*, p. 160; *k'art'lis c'xovreba*, vol. I, pp. 111-19.

ქალაქ მცხეთაში მოსულ წმ. ნინოს სრულიად წარმართული ქალაქი ხვდება. იგი თავდაპირველად მცხეთაში, სამეფო ბაღში ჩერდება, სადაც, ტრადიციის თანახმად, უფლის კვართი იყო დაფლული. წმ. ნინო ხსენებულ ბაღში თითქმის 9 თვე ცხოვრობს და ლოცულობს ამ წარმართი ქვეყნის მოსაქცევად²⁰. ამის შემდეგ, სრული განმარტოების მიზნით, იგი ქალაქის კედლის გარეთ, „მაყვლოვანში“ დაიდებს ბინას²¹.

ფაქტობრივად, ამ პერიოდთან იწყება წმინდანის სამოციქულო მოღვაწეობა იბერიაში, რომელიც გამორჩეულია წმ. ნინოს სადღელამისო ლოცვებითა და სასწაულებით.

სამეფო ოჯახის მოქცევის შემდეგ, წმ. ნინოს მეოხებით ქართლის დედაქალაქ მცხეთაში აქტიური საეკლესიო აღმშენებლობა იწყება.

ქართული წყაროების ცნობით, წმ. ნინომ პირველი პატარა ხის ეკლესია სამეფო ბაღში ააშენა. ამ ეკლესიის მშენებლობისას მან სამეფო ბაღში მაცხოვრის კვართის დაფლვის ადგილზე სასწაულებრივად აღმოცენებული, უმშვენიერესი ლიბანის კედარი გამოიყენა. ამ ხისგან მან, „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, ეკლესიის ბურჯებად შვიდი სვეტი გამოათლევინა, რომელთაგან ექვსი ადგილად აღმართეს მშენებლებმა. მეშვიდე სვეტის აღმართვა, რომელიც წყაროში მოიხსენიება როგორც „სვეტი ნათლისა“, „სვეტი ცხოველი“, მხოლოდ წმ. ნინოს გულმხურვალე ლოცვის შედეგად მოხერხდა. განთიადისას იგი ცეცხლის სვეტის მსგავსად ამაღლდა ზეცად და მხოლოდ შემდეგ დაუბრუნდა თავის ფუძეს. ამ სასწაულის აღწერით წყარო გვაშენობს ეკლესიის საკრალ-ზაციის ფაქტს, აქვე აღნიშნულია ეკლესიის სახელწოდებაც: „წმიდაი წმიდათაი“²².

ზემოხსენებულ წყაროებში აღნიშნული ტაძრის სახელწოდება „წმიდაი წმიდათაი“, ასევე ეკლესიის საყრდენად გამოთლილი სვეტების რაოდენობა — შვიდი, რა თქმა უნდა, სოლომონ მეფის მიერ აშენებულ ძველალექსიულ ტაძარს უკავშირდება. „წმიდაი წმიდათაი“, როგორც ცნობილია, აღნიშნავს მოსეს კარავსა და შემდეგ სოლომონის ტაძარში იმ წმინდა ადგილს, სადაც სჯულის კიდობანი იყო მოთავსებული. მაგრამ „წმიდაი წმიდათაი“ ძველალექსიულ კარავსა და

Calendrier Palestino-Géorgien du Sinaiticus 34 (X-e siècle), ed. G.Garitte, (Bruxelles. Société des bollandistes, 1958); *Le grand Lectionnaire de l'Eglise de Jérusalem* (V-VIII siècle), ed. M.Tarchnischvili, I-II, (Peters Publishers, 1959-1960), CSCO, vol. 188, 189; A Renoux, *Le codex arménien Jérusalem* 121, *Patrologia Orientalis*, t. 35, fasc. 1; t. 36, fasc. 2, (Turnhout, Brepols, 1969-71), ა. შანიძე, „ხანმეტი ლექსიონარი“, *ძველი ქართული ენის ძეგლები*, ტ. I, (თბილისი, 1944); ა. შანიძე, „ხანმეტი მრავალთავი“, *თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე*, ტ. VII, 1926; ელ. მეთრეველი, ც. ჭანკიევი, ლ. სევესტრიანი, *ქველესი იადგარი*, (თბილისი, 1980); M. van Esbroeck, *Les plus anciens homéliaires géorgiens*, (Louvain-La-Neuve: Peters Publishers, 1975); თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*.

20. „მოქცევა ქართლისა“, გვ. 122-123.

21. იბ. იქვე, გვ. 84, 138.

22. იბ. იქვე, გვ. 160; *ქართლის ცხოვრება*, ტ. I, გვ. 111-119.



სამთავრო, წმ. ნინოს ეკლესია

SAMTAVRO, ST NINO'S CHURCH



გა. ნინოს კვანძი

ST. NINO'S CROSS

In all likelihood the Holy of Holies, the name given in the aforementioned records, as well as the number of the carved pillars, is associated with the Temple of Solomon of the Old Testament. *The Holy of Holies* refers to the tabernacle of Moses and the holy site in the Temple of Solomon where the Ark of the Covenant was located. However, the Holy of Holies was a sacred place not solely because it held the Ark of the Covenant, but also because it was the place of the revelation of the Lord; it is also why the Ark of the Covenant was placed there²³.

The 'Lower Church' of Mtskheta, the Holy of Holies, like the Holy of Holies of Solomon, was the most sacred site in all Georgia, since it was the place of the Lord's revelation, where, unlike the Holy of Holies of Moses and Solomon, with its Ark of the Covenant, the Chiton of Christ was buried. However, the church was also a Great Zion, as noted in *Kartlis Tskhovreba*.

It is obvious that beginning from the period of the presence of St Nino in Mtskheta, the Holy of Holies, the church erected by Georgians in New Jerusalem, was a replica of the Temple of Solomon and it also carried the name of Great Zion, like the Temple of the Old Testament²⁴.

It is an established fact that beginning from the 4th century, the creation of replicas of the holy sites of Jerusalem from the Old and New Testaments began in different parts of the world. The oldest seems to be the tradition of the ancient church in Tyre, consecrated in the year 315. According to Eusebius of Caesarea, the name of the basilica is related to King Solomon – it is the Holy of Holies and Zion at the same time, while the city of Tyre is the New Jerusalem of Phoenicia²⁵.

Other examples from ancient written sources include the account of the miraculous conversion of Iberia and Aksum (Ethiopia)²⁶. Aksum was a New Jerusalem of the sixth century, and the reason for its being considered a holy city is similar to the case of Mtskheta, Zion, i.e. the New Temple of Solomon, where, according to tradition, the Ark of the Covenant had been transferred. It seems natural that Zion

23. see. T'amila Mgaloblishvili, *klarjuli mravalt'avi*, p. 179; А. Олесницкий, *Ветхозаветный храм*, Православный Палестинский сворник, т. V, вып. I (С –Петербург: Православное Палестинское Общество, 1889), с.176; Josephus Flavius, *Josephus: The Essential Writings, A Condensation of Jewish Antiquities and the Jewish War*, trans. and ed. by Paul L. Maier (Grand Rapids: Kregel Publications, 1988), p. 141; M. Barker, *Fragrance in the Making of Sacred Space, Jewish Temple Paradigms of Christian Worship*, this paper was read at the conference on Sacred Spaces convened by the Research Centre for Eastern Christian Culture (Moscow, 2004), <http://www.margaretbarker.com/Papers/default.htm> (accessed at 23.06.2011).

24. *k'art'lis c'xovreba*, vol. I, p. 198.

25. see. Eusebius *Hist Eccl.* X,3; X,4.3; 4.25; 4.36; 4.45; X, 4.44; X. 4.70; see also: А.М.Пентковский 'Иерусалимизация» литургического пространства в византийской традиции', *Новые Иерусалимы*, ред. А. М. Лидов, (Москва: Индрик, 2009), с.60-61; see also: M.Barker, *Temple Themes in Christian Worship*, (London: t&t clark, 2007), p. 15

26. C.Haas, 'Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia', *Journal of Late Antiquity*, 1, 2008, pp 101-126.

ტაძარში უწმინდესი ადგილი იყო არა მხოლოდ იძის გამო, რომ აქ სჯულის კიდობანი იყო დადგმული, არამედ იმიტომ, რომ ეს იყო ადგილი ღვთის გამოცხადებისა. სწორედ ამის გამო დაიდგა აქ სჯულის კიდობანი²³.

მცხეთის ქვემო ეკლესია, იგივე „წმიდა წმიდათა“, სოლომონის „წმიდა წმიდათას“ მსგავსად, უწმიდესი ადგილი იყო მთელ საქართველოში, რადგანაც ეს იყო ადგილი უფლის გამოცხადებისა, სადაც მოხსა და სოლომონის „წმიდა წმიდათასგან“ განსხვავებით, სჯულის კიდობნის ნაცვლად უფლის კვართი იყო დაფლული. მაგრამ, იმავდროულად, ეს ეკლესია „დიდი სიონიც“ იყო, როგორც ამას „ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს.

სავსებით ნათელია, რომ ჯერ კიდევ წმ. ნინოს დროიდან მცხეთაში – ქართველთა ახალ იერუსალიმში – აგებული ტაძარი, „წმიდა წმიდათა“ – სოლომონის ტაძრის ხატება იყო, მაგრამ ასევე „დიდი სიონის“ სახელსაც ატარებდა, როგორც თავად ძველალექსიუელი ტაძარი²⁴.

საყოველთაოდ ცნობილია, IV ს-დან მოყოლებული, მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში როგორ იწყება იერუსალიმის ძველ და ახალალექსიუელ წმ. ადგილებთან დაკავშირებულ ხატებათა (replica) შექმნა. მათ შორის, ალბათ, უძველესი ტვიროსის ბაზილიკაა, რომლის კურთხევაც 315 წელს მოხდა. ევსევი კესარიელის ცნობით, ამ ბაზილიკის სახელწოდება სოლომონ მეფის სახელს უკავშირდება – იგი არის „წმიდა წმიდათა“, იმავდროულად „სიონიც“, თავად ქალაქი ტვიროსი კი – ფინიკიის ახალი იერუსალიმი²⁵.

უძველესი წერილობითი წყაროებიდან ასევე საკმაოდ კარგად არის ცნობილი სხვა მაგალითებიც, თუმცა სრულიად გამორჩეულია იბერიისა და აქსუმის (ეთიოპია) გაქრისტიანების გასაოცრად მსგავსი ისტორია²⁶. ფაქტობრივად, აქსუმი VI ს-ის ახალი იერუსალიმია, ხოლო წმ. ქალაქად მისი

23. იხ.: თ. მაგლობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*, გვ. 179; А.Олсннцкнй, *Ветхозаветный храм, Православный Палестинский сборник*, т. V, вып. I, (С. –Петербург: Православное Палестинское Общество, 1889), с.176; Josephus Flavius, *Josephus: The Essential Writings, A Condensation of Jewish Antiquities and the Jewish War*, translated and Edited by Paul L. Maier, (Grand Rapids: Kregel Publications, 1988), p. 141; M. Barker, *Fragrance in the Making of Sacred Space, Jewish Temple Paradigms of Christian Worship*, this paper was read at the conference on Sacred Spaces convened by the Research Centre for Eastern Christian Culture, (Moscow, 2004), (accessed at <http://www.margaretbarker.com/Papers/default.htm>, 23.06.2011).

24. *ქართლის ცხოვრება*, ტ. I, გვ. 198.

25. იხ. Eusebius *Hist Eccl.* X,3; X,4,3; 4,25; 4,36; 4,45; X, 4,44; X, 4,70; იხ. ასევე: А.М.Пентковскнй «Иерусалимизация» литургического пространства в византийской традиции», *Новые Иерусалимы*, ред. А.М. Лидов, (Москва: Индрик, 2009), с.60-61; იხ. ასევე: M.Barker, *Temple Themes in Christian Worship*, (London: t&t clark, 2007), p. 15.

26. C Haas, "Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia", *Journal of Late Antiquity*, 1, 2008, pp. 101-126.

in Aksum was also incorporated in the Christian sacred geography. The confirmation of this might be the arrival of thirteen Syrian fathers in Iberia²⁷ and of nine Syrian fathers into Aksum²⁸.

In Iberia and Aksum, the Syrian fathers found earthly replicas of the holy city of Jerusalem with their holy sites, both of which came from the Old Testament Temple, namely the Holy of Holies, i.e. Great Zion in Mtskheta, in which the Chiton of Christ had been interred, and Zion in Aksum to which the Ark of the Covenant had been transferred. It appears that by the 6th century the holy sites of Mtskheta and Aksum marked the extreme borders of the Christian oecumene or inhabited world, between the Caucasus and the Red Sea²⁹.

With regard to the Zion of Aksum, of note is another ancient narrative, according to which the site for the church of Zion was marked by means of a 'pillar of light'. It is also worth mentioning that there used to be a pillar erected in the central temple of Lalibela (again Ethiopia) called the 'pillar of light' ('Amda Berkhan'). As noted by the Russian scholar, A. Lurie, while studying these ancient Ethiopian narratives one is more likely to refer to this pillar as Svetitskhoveli (the 'life giving pillar' in Georgian), standing in the first church built in Mtskheta, rather than calling it by Ethiopian name³⁰. Later in the 11th century, this name – Svetitskhoveli – was given to the cathedral built in its place, though it was consecrated in the name of the Apostles.

The 'Upper Church' in Mtskheta

Returning to Georgia, as noted, according to the Vita of St Nino, after staying in the royal garden for some time, St Nino moved to Makvlovani, the thorny bush, outside the city wall. The Saint did so because it was her wish to be quite alone and lead a stricter ascetic life. While living in Makvlovani, St Nino's name became famous due to her incessant, ardent prayers. Here she found many disciples as well. It is also in Makvlovani that the construction of another smaller wooden church was started so as not to damage Makvlovani, the abode of St Nino, where she performed numerous miracles and 'great healings'.

The site for a church at Makvlovani, the thorny bush, was sacralized by St Nino herself: according to

27. For the bibliography on the arrival of the Syrian Fathers in Kartli see: D.Merkviladze, *asurel mamat'a k'art'ishi mosvli dro*, T'bilisi, 1996, pp.1-33; see also: Z.Alek'sidze, *Abibas Nekreselis martvilobis shescavlis tek'stologiur-k'ronologiuri sakit'xebi*, mvalt'avi, XVIII, 1999, pp.12-29; Z.Alek'sidze, *mandilioni da keramioni dzvel k'art'ul mcerlobashi*, in Akademia, T'bilisi, 2001, pp. 9-15; Z.Alek'sidze, *vin aris sinas mt'aze aghmoch'enil asurel mamat'a c'xovre bashi moxseniebuli amaspo dedop'ali?* in collection: *axlo aghmosavlet'i da sak'art'velo*, IV, 2005, T'bilisi, pp. 206-207

28. C.Haas, 'Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia', pp. 101-106.

29. Compare with: C.Haas, 'Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia', pp. 101-106.

30. see: В.М.Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум через храм Соломона: архаичные предания о Сионе и Ковчеге завета в составе Кебра Негест и их трансляция через Константинополь', *Христианский Восток*, т. 2 (VIII), (Санкт-Петербург, Москва: Алетейя, 2001), стр. 178, п.101.

გააზრების საფუძველი, მცხეთის ანალოგიურად, კვლავ „სიონია“, იგივე სოლომონის ახალი ტაძარი, სადაც, გადმოცემით, სჯულის კიდობანი იქნა გადატანილი. ბუნებრივია, რომ აქსუმის „სიონიც“ ჩართული იქნებოდა ქრისტიანულ საკრალურ გეოგრაფიაში. იქნებ, ამის დასტური იყოს 13 სირიელი მამის იბერიაში მოსვლა²⁷, ხოლო 9 სირიელი მამისა კი – აქსუმში²⁸.

იბერიასა და აქსუმში მოსულ სირიელ მამებს ორივეგან წმ. ქალაქ იერუსალიმის მიწიერი სახეობა დახვდათ თავისი შესაბამისი უწმიდესი ადგილებით, რომელთა საფუძველი ძველალექსიკონური ტაძარი იყო: მცხეთაში – „წმიდა წმიდათა“, იგივე „დიდი სიონი“, რომელშიაც მაცხოვრის კვართი იყო დაფლული, ხოლო აქსუმში – „სიონი“, სადაც, ტრადიციის თანახმად, სჯულის კიდობანი იქნა გადატანილი. ვფიქრობ, მცხეთისა და აქსუმის წმ. ადგილებით, ფაქტობრივად, ამ დროისათვის (VI ს.) შემოიფარგლა ქრისტიანული ოიკუმენეს საკრალური გეოგრაფიის რეალური საზღვრები კავკასიონსა და წითელ ზღვას შორის²⁹.

აქსუმის „სიონის“ ეკლესიასთან დაკავშირებით, ალბათ, ასევე საინტერესო იქნება გავიხსენოთ ერთი ძველი გადმოცემა, რომლის თანახმადაც აქსუმის „სიონის“ ეკლესიის ადგილის მონიშვნა „სინათლის, ნათლის სვეტის“ საშუალებით ხდება. საყურადღებოა ასევე ისიც, რომ ლაღიბელის (კვლავ ეთიოპია) კომპლექსის ცენტრალურ ტაძარში იდგა სვეტი, რომელსაც „სინათლის, ნათლის სვეტი“ ეწოდებოდა. როგორც რუსი მეცნიერი ა. ლურიე აღნიშნავს, ამ უძველესი ეთიოპური გადმოცემების გაცნობისას სურვილი გიჩნდება, რომ ეს სვეტი არა ეთიოპური სახელით – „ამდა ბერხან“ – მოიხსენიო, არამედ ქართულად „სვეტიცხოველი“ უწოდო, რომელიც მცხეთაში აგებულ პირველ ეკლესიაში იდგა³⁰. მოგვიანებით, XI ს-ში, ეს სახელი ეწოდა ამავე ადგილზე აშენებულ საკათედრო ტაძარს, თუმცა იგი მოციქულთა სახელზე იქნა აგებული.

27. სირიელი მამების ქართლში მოსვლის შესახებ ვრცელი ბიბლიოგრაფია იხ. დ. მერკვილაძე, *ასურელ მამათა ქართლში მოსვლის დრო*, (თბილისი, 1996), 1-33; ის. ასევე: ზ. ალექსიძე, „აბიბოს ნეკრესელის მარტილობის შესწავლის ტექსტოლოგიურ-ქრონოლოგიური საკითხები“, *მრავალთავი*, XVIII, 1999, გვ. 12-29; ზ. ალექსიძე, „მანდილიონი და კერამიკი ძველ ქართულ მწერლობაში“, *აკადემია*, (თბილისი, 2001), გვ. 9-15; ზ. ალექსიძე, „ვინ არის სინას მთაზე აღმოჩენილი ასურელ მამათა ცხოვრებაში მოხსენიებული ამასპო დედოფალი?“, *კრებ. ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, IV, (თბილისი, 2005), გვ. 206-207.

28. C. Haas, „Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia“, pp. 101-106.

29. შტრ. C. Haas, „Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia“, pp. 101-106.

30. იხ. В. М. Лурье, „Из Иерусалима в Аксум через храм Соломона: архаичные предания о Сионе и Ковчеге завета в составе Кебра Негест и их трансляция через Константинополь“, *Христианский Восток*, т. 2 (VIII), (Санкт-Петербург, Москва: Алегейя, 2001), стр. 178, п. 101.

records, with the Virgin's blessing, she carved a cross from a branch of vine, which she tied with her hair and erected it and continued to pray ardently. This cross continues to be known as St Nino's Cross and is still kept in Sioni Cathedral in Tbilisi. Makvlovani the thorny bush, in its turn, is certainly related to the Prophet Moses and to the holy Biblical places.

In the written sources, this church is referred to as the 'Upper Church'. I think that this name is also associated with Jerusalem, as the ancient name of Mount Zion is the name of a quarter located near David's Tower, or the 'Upper City'³¹.

After the fall of Jerusalem there must have been Christians in the Holy City, though a traveller from Bordeaux in 333 never mentions them. He only refers to one synagogue situated on Mount Zion instead of the seven that once stood there³². Cyril of Jerusalem in the year 348 in his XVI Catechesis speaks of the 'Upper Church' situated on Mount Zion³³. In 392, Epiphanius of Salamis mentions only one small church on Mount Zion³⁴.

Therefore, as has been noted above, the name of the 'Upper Church', built near Makvlovani in Mtskheta, may be associated with the ancient name of Mount Zion, a quarter of Jerusalem named 'Upper City'. According to Cyril of Jerusalem, the small church located there was the 'Upper Church'. It was well named as in Jerusalem Mount Zion was slightly elevated as compared with the Temple of the Old Testament and the Holy Sepulchre church. The site of the 'Upper Church' in Mtskheta is also a little higher than that of the first church of Mtskheta i.e. 'the Holy of Holies' or the 'Lower Church'. Hence according to the Vita of St Nino, the sites of both churches erected in Mtskheta are sacred. The first church was built where the Chiton of Christ had been buried, while the other was constructed in Makvlovani associated with Moses and the thorny bush of the Old Testament.

The 'Golgotha' of the Georgians

Equally notable in the Vita is the story of the erection of three crosses, which relates how St Nino made three crosses from a wonderful miraculous tree in Mtskheta. The locations for these crosses were also miraculously indicated to the saint by stars. The first cross was placed by St Nino on the top of a hill by

31. P.L.Maier, Josephus, *The Essential Writings, A Condensation of Jewish Antiquities and Jewish War*, 1988, pp. 244, 335-345; see also: P.W.L.Walker, *Holy City Holy Places? : Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century*, (Oxford : Clarendon Press ; New York : Oxford University Press, 1990), pp. 282-308.

32. J.Wilkinson, *Egeria's Travels, Bordeaux Pilgrim*, (Warminster: Aris & Phillips, 1999), pp. 30-31.

33. *Patrologia Graecae*, ed. by J.P.Migne, t.33, Paris, 1886, Cat. 16.4.

34. J.Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims Before the Crusades*, (Warminster: Aris & Phillips, 2002), p. 351; D.Pringle, 'The City of Jerusalem' in *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem* vol. III, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), p. 261.

მცხეთის „ზემო ეკლესია“

ახლა კვლავ საქართველოს დაგუბრუნდეთ: როგორც უკვე ითქვა, წმ. ნინოს „ცხოვრების“ თანახმად, სამეფო ბაღის შემდეგ წმ. ნინომ ქალაქ მცხეთის კედლის გარეთ, „მაყვლოვანში“ — მაყვლის ბუჩქებში დაიდო ბინა. ამის მიზეზი წმინდანის სურვილი იყო, რომ უფრო მეტად განმარტოებულიყო და უფრო მეტად მკაცრი ასკეტური ცხოვრებით უცხოვრა. „მაყვლოვანში“ ცხოვრებისას წმ. ნინომ დაუღალავი, მუდმივი ლოცვით გაითქვა სახელი. აქ მას მრავალი დამეძნადა. „ქვემო ეკლესიის“ შემდეგ, სწორედ „მაყვლოვანის“ ადგილას იწყება მეორე, ასევე პატარა ხის ეკლესიის მშენებლობა, თანაც ისე, რომ არ დაზიანებულიყო „მაყვლოვანი“ — წმინდანის სამყოფელი ადგილი. სადაც მან იხილა მრავალი სასწაული და „კურნებანი დიდი“.

„მაყვლოვანში“ ეკლესიის ასაშენებლად ადგილის საკრალიზაცია თვით წმ. ნინოს მიერ ხდება: წყაროთა თანახმად, ღმრთისმშობლის კურთხევით აქ იგი ვაზის ნასხლევისგან გამოთლის ჯვარს, რომელსაც თავიცი თმით შეკრავს. აქვე აღმართავს მას და განაგრძობს გულმზურვალე ლოცვას. ეს ჯვარი წმ. ნინოს ჯვრის სახელითაა ცნობილი და დღემდე თბილისში, სიონის საკათედრო ტაძარში ინახება. რაც შეეხება „მაყვლოვანს“, ამ შემთხვევაში იგი, რა თქმა უნდა, მოსე წინასწარ-მეტყველის სახელსა და ბიბლიურ წმ. ადგილს უკავშირდება.

წყაროებში ეს ეკლესია „ზემო ეკლესიის“ სახელით არის ცნობილი. ეს სახელწოდება, ჩემი ფიქრით, კვლავ იერუსალიმს, დავითის კოშკთან არსებულ სიონის მთის უბნის უძველეს სახელს — „ზემო ქალაქს“ (upper city) — უკავშირდება³¹.

იერუსალიმის წარტყენის შემდეგ წმ. ქალაქში, რალა თქმა უნდა, ალბათ, იყვნენ ქრისტიანები, თუმცა მათ ბოროდელი მოგზაური (333 წ.) არ მოიხსენიებს. სიონის მთაზე იგი მხოლოდ ერთი სინაგოგის არსებობას ადასტურებს ადრე აქ არსებული შვიდის ნაცვლად³². კირილე იერუსალიმელი 348 წელს თავის XVI კატეხიზმში საუბრობს სიონის მთაზე არსებული „ზემო ეკლესიის“ შესახებ³³. ეპიფანე სალამისელი კი 392 წელს მხოლოდ ერთ პატარა ეკლესიას ასახელებს სიონის მთაზე³⁴.

31. იხ. P.L.Maier, Josephus, *The Essential Writings, A Condensation of Jewish Antiquities and Jewish War*, 1988, pp. 244, 335-345; იხ. ასევე: P.W.L.Walker, *Holy City Holy Places? : Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century*, (Oxford : Clarendon Press ; New York : Oxford University Press, 1990), pp. 282-308.

32. J.Wilkinson, *Egeria's Travels, Bordeaux Pilgrim*, (Warminster: Aris & Phillips, 1999), pp. 30-31.

33. იხ. *Patrologia Graecae*, ed. by J.P.Migne, t.33, Paris, 1886, Cat.16.4.

34. J.Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims Before the Crusades*, (Warminster: Aris & Phillips, 2002), p. 351; D.Pringle, "The City of Jerusalem" in *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem* vol. III, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), p. 261.



სამთავროს ღვლამთა მონასტერი

SANTAVRO NUNNERY

ამრიგად, მცხეთაში, „მაყვლოვანში“ აშენებული „ზემო ეკლესიის“ სახელი, როგორც უკვე აღვნიშნე, შესაძლებელია, სიონის მთის უბნის უძველეს სახელს — „ზემო ქალაქს“ — უკავშირდებოდეს, სადაც მდებარე პატარა ეკლესია, კირილე იერუსალიმელის თანახმად, „ზემო ეკლესია“ იყო. მითუმეტეს, რომ იერუსალიმში სიონის მთა ძველალთქმისეულ ტაძართან და ქრისტეს საფლავის ეკლესიასთან შედარებით, მართლაც, ოდნავ შემაღლებულია. „ზემო ეკლესიის“ ადგილი მცხეთაშია, ოდნავ შემაღლებულია მცხეთის პირველ ეკლესიასთან — „წმიდა წმიდათაჲსთან“, იგივე „ქვემო ეკლესიასთან“ შედარებით. ამრიგად, წმ. ნინოს „ცხოვრების“ თანახმად, მცხეთაში აშენებული ორივე ეკლესიის ადგილი საკრალურია. პირველი ეკლესია წმ. კვარტის ადგილზე შენდება, მეორე კი „მაყვლოვანში“, რაც ძველალთქმისეულ წმინდა ადგილს უკავშირდება.

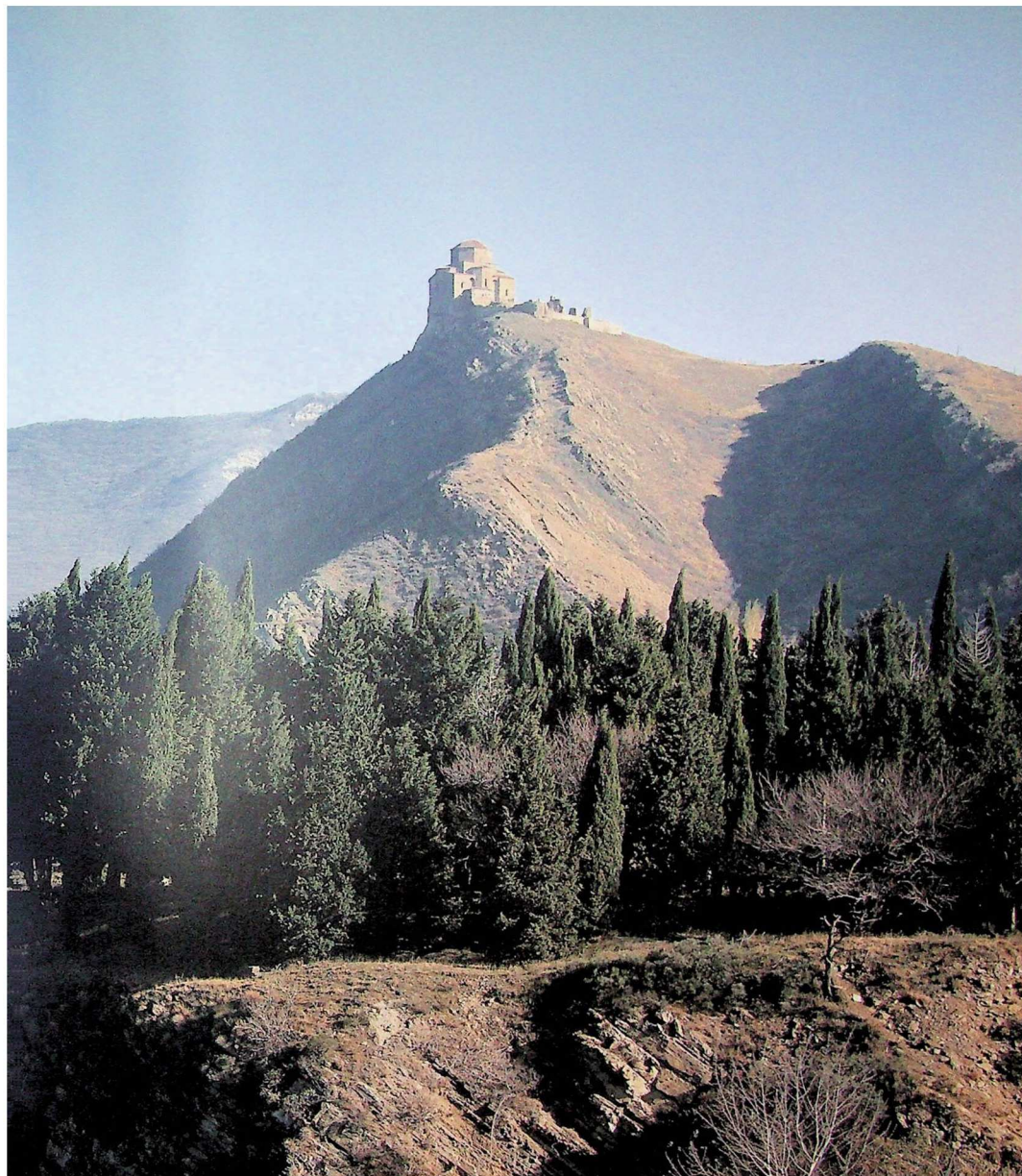
ქართველთა გოლგოთა

ვიფიქრობ, ასევე მნიშვნელოვანია წმინდანის „ცხოვრებაში“ მოთხრობილი საძი ფჯრის აღმართვის ფაქტი იბერიაში: მცხეთაში, სასწაულომოქმედი ულაშაზესი ხისგან წმ. ნინო ქმნის სამ ფჯარს. ამ ფჯრების აღმართვის ადგილებიც სასწაულებრივად, ვარსკვლავებით მიენიშნება წმინდანს. ამ ფჯართაგან პირველს წმ. ნინო აღმართავს მცხეთის მოპირდაპირე მთის წვერზე, ნიშნად ქრისტიანობის გამარჯვებისა იბერიაში. ეს ტრიუმფალური ფჯარია, რომლითაც კოდევ ერთი წმ. ადგილი მოინიშნება მცხეთაში — ეს ქართველთა გოლგოთაა. დანარჩენ ორ ფჯარს წმ. ნინო ასევე ვარსკვლავებით მონიშნულ ადგილებზე აღმართავს მცხეთის აღმოსავლეთითა და დასავლეთით³⁵. ფაქტობრივად, ამ საძი ფჯრის აღმართვის ადგილებით მოინიშნება წმ. ნინოს დროინდელი ქრისტიანობის გავრცელების საკრალური სივრცე იბერიაში.

როგორც უკვე აღვნიშნა, პირველი ფჯრის აღმართვის ადგილი ქართველთა გოლგოთა ხდება. ეს ფჯარი, როგორც იერუსალიმის გოლგოთის ფჯარი, ასევე ღია ცის ქვეშ იდგა VI ს-ის დასასრულამდე, ვიდრე აქ წმ. ქალაქის ანალოგიით არ აშენდა მცხეთის ფჯრის მონასტერი ხსენებული ფჯრის დასაცავად. წმ. ნინოს დროიდან ამ ფჯარს, ჩემი ფიქრით, უკავშირდება ერთ-ერთი უძველესი ქრისტიანული ტრადიციის ამსახველი ფჯრის დღესასწაული, რომელიც ყოველწლიურად ქვემო ეკლესიიდან — „წმიდა წმიდათაჲდან“ მცხეთის ფჯარზე ლოცვით მსვლელობით სრულდებოდა. ეს დღესასწაული V ს-დან უკვე ჩანს იერუსალიმური ლექციონარის ქართულ თარგმანში (იგულისხმება ხანშეთი ლექციონარი, რომელშიაც ასახულია V ს.-ის ლიტურგიკული პრაქტიკა, თუმცა თავად ხელნაწერი VII ს.-ისაა), X ს-ში კი იოანე-ზოსიმეს კალენდარში.³⁶

35. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, გვ. 86, 147-152.

36. ა. შანაძე. „ხანშეთი ლექციონარი“, გვ. 063-064; G. Garitte *Le Calendrier Palestino-Géorgien du Sinaiticus* 34,



ხსენებული ლიტურგიკული კალენდრებისა და ქართულ ისტორიულ წყაროთა თანახმად, ამ დღესასწაულის სახელწოდებაა „აღვსების ზატიკის ზატიკი“ — აღდგომიდან მე-3 კვირა დღე. უთუოდ მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ ეს დღესასწაული წმ. ნინოს დროიდან საქართველოში ქართველთა გოლგოთასთან — მცხეთის ჯვართან იყო დაკავშირებული, იერუსალიმურ ტრადიციაში კი იგი იერუსალიმის ქართველთა ჯვრის მონასტერს უკავშირდებოდა, როგორც ამას XIV-XV სს-ის ლათინი პილიგრიმები გვაძეგნობენ³⁷.

ალბათ, ასევე საინტერესოა აღინიშნოს, რომ წმ. ნინოს დროიდან იერუსალიმის „გოლგოთის ჯვარი“, როგორც ჩანს, ძალზე პოპულარული ხდება მთელ საქართველოში. იგი ჩვენში „საკურთხევის წინა ჯვრის“ სახელწოდებითაა ცნობილი (IX-X სს-დან) და დღეისათვის, ჩემი ფიქრით, მისი ანალოგი შემორჩენილი არ არის არც დასავლურ და არც აღმოსავლურ ქრისტიანულ სამყაროში. ამ ჯვრების მნიშვნელოვანი ნაწილი დღემდე, ძირითადად, შემონახულია საქართველოს მთიან პროვინცია სვანეთში და მისი სახით, ვფიქრობ, იერუსალიმის „გოლგოთის ჯვრის“ შუასაუკუნეების სრულიად უნიკალურ ხატებასთან (replica) გვაქვს საქმე.

ამრიგად, ქართული წყაროების თანახმად, წმ. ნინო მცხეთაში აშენებს ორ ეკლესიას (მეორე ეკლესია მისი გარდაცვალების შემდეგ სრულდება) და ასევე, მის დროსვე ხდება მთელი რიგი წმ. ადგილების მონიშვნა, რაც აუცილებელი იყო ქართლში იერუსალიმური საღვთისმსახურო პრაქტიკის დასამკვიდრებლად. აქვე, იმავედროულად, ძალზე ნათლად ჩანს, რომ წმ. ნინოს მოღვაწეობა იბერიაში უყრდნობა IV ს-ის 20-იანი წლების წმ. ქალაქ იერუსალიმის ისტორიისა და ტრადიციების ცოდნას. მისთვის სრულიად უცნობია 326 წლიდან ელენე დედოფლის მიერ წმ. ქალაქ იერუსალიმში წმ. ჯვრის აღმოჩენის ისტორია და წმ. ქალაქში ქრისტიანული აღმშენებლობის დაწყების ფაქტი. შესაბამისად, მისი მოღვაწეობა, ვფიქრობ, მხოლოდ ამავე პერიოდით შეიძლება დავათარილოთ.

წმ. ნინოს გარდაცვალების შემდეგ საოცარი ძალისხმევით გრძელდება წმინდანის მიერ შემოტანილი და დანერგილი იერუსალიმური ქრისტიანობის დამკვიდრება და კიდევ უფრო მეტად განმტკიცება ქართლში.

p. 117; იხ. ასევე: თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*, გვ. 155-157; თ. მგალობლიშვილი, „წმ. ჯვრის უძველესი დღესასწაული ქართულ წერილობით წყაროებში“, კრებ. *წმინდა ნინო*, (თბილისი, 2008), გვ. 226-233.

37. Fra Niccolo di Poggibonsi, "A voyage beyond the seas, 1346-1350", *Studium biblicum Franciscanum*, Collectio Maior, n. 2, (Jerusalem: Franciscan Printing Press, 1993), p. 57; იხ.: ი. დავიდი, *ნანერები*, ტ. I, (თელ-ავივი — იერეშალია, 1976), გვ. 296-297; იხ. ასევე: *Viazo da Venezia al sancto Iherusalem (1480-1500)*, (Roma, 1972); ლათინური წყაროების თანახმად, ხსენებული დღესასწაულის აღნიშვნა ხდებოდა აღდგომიდან მეორე კვირას, ხოლო ქართული ტრადიციის მიხედვით — აღდგომიდან მესამე კვირას. ფაქტობრივად, ლათინური და ქართული წყაროები ერთი და იმავე დღესასწაულზე მუთითებენ. თუმცა ლათინთა მიერ დღესასწაულის დღის ათვლა აღდგომის მომდევნო კვირადღით იწყება, ქართველთა მიერ კი — აღდგომის კვირადღის ჩათვლით.

Mtskheta as a symbol of the victory of Christianity. This is a triumphal cross which marked another holy site in Mtskheta – the ‘Golgotha’ of the Georgians. The other two crosses were also erected on the sites indicated by stars to the east and west of Mtskheta respectively³⁵. The setting up of the three crosses marked the boundaries of the sacred space of Christianity in Iberia, in the time of St Nino.

As previously mentioned, the Georgian ‘Golgotha’ was identified as a site for the first cross. The cross, like the one of Golgotha in Jerusalem, stood in the open air until the end of the 6th century when the Holy Cross Monastery was built in the image of that in the Holy City to protect the cross. Beginning from the time of St Nino onwards, this cross has been related to the Feast of the Cross, one of the most ancient Christian traditions, which was conducted each year as a procession with prayers and started from the ‘Lower Church’. This reference to the feast was made in the Georgian translation of a Jerusalem lectionary as early as in the 5th century i.e. the 7th century manuscript describing the 5th century liturgical practice, and is also to be found in the 10th century calendar of Ioane Zosime³⁶.

According to the aforementioned liturgical calendars and Georgian historical sources, the name of this feast was ‘Aghvsebis Zatikis Zatik’ i.e. the third Sunday after Easter Sunday. It is important to note that, beginning from the period of St Nino, this festival was associated in Georgia with the Golgotha of the Georgians – Mtskheta Holy Cross – while in Jerusalem it was related to the Georgian Holy Cross Monastery in Jerusalem, as indicated by 14th and 15th century Latin pilgrims³⁷.

It is also remarkable that the Golgotha Cross became widely popular in Georgia in the period when St Nino was active. In Georgia it is known as a pre-altar cross beginning from the ninth-tenth century. None of its analogues seems to have been preserved to the present day, either in Western or Eastern Christendom. An important number of these crosses, survive mostly in the highland region of Svaneti Georgia, which appear to be unique medieval replicas of the Golgotha Cross of Jerusalem.

Thus, according to Georgian written sources, St Nino built two churches in Mtskheta, the second one being finished after her death. It was in her time that a number of holy sites were marked, a fact which was important in terms of adopting the Jerusalem rite in Kartli. It is also obvious that the activity of St Nino in Iberia is based on the knowledge of the Jerusalem tradition in 320s. The discovery of the Holy Cross

35. „mok’c’evay k’art’lisay’, pp.86, 147-152.

36. Ak.Shanidze, xanmeti lek’c’ionari, T’bilisi, 1944, pp. 063-064; G.Garitte *Le Calendrier Palestino-Géorgien du Sinaiticus* 34, p. 117; see also: T’Mgaloblishvili, klarjuli mravalt’avi, pp.155-157; T’Mgaloblishvili, *cm.jvris udzvelesi dghescauli k’art’ul cerlobit’ cqaroebshi*, kreb.cminda nino, T’bilisi, 2008, pp.226-233.

37. Fra Niccolo di Poggibonsi, ‘A voyage beyond the seas, 1346-1350’, *Studium biblicum Franuscanum*, Collectio Maior, n. 2, (Jerusalem: Franciscan Printing Press, 1993), p. 57, see: I.Davidi, *nacerebi*, t.I, Tel-Aviv - Jerusalem (1976), pp. 296-297; see also: Viazio da Venezia al sancto Iherusalem (1480-1500), (Roma, 1972); According to the Latin sources the above feast was observed on the second Sunday after Easter. The Georgian sources name the third Sunday. In fact both the Latin and the Georgian sources refer to one and the same feast, though Latins begin counting from the week after Easter, while Georgians, when counting, include Easter Sunday as well.



სვანეთი, ლაგურკის ეკლესია,
საკურთხევლის წინა კვარი

SVANETI, LAGURKA CHURCH,
PRE-ALTAR CROSS

in Jerusalem by St Helena and also the reconstruction activities in the Holy City in 326 were completely unknown to St Nino. Hence, her activity can be dated to this very period.

After the death of St Nino, Georgians zealously continued to further reinforce the Jerusalem rite imported and adopted by the saint.

Georgia's Jerusalem

Beginning from the fourth century, after the entry of St Nino in Kartli, the Georgians showed great eagerness to become familiar with Christian culture and undertook the translation and dissemination of the literature needed by the newly established church. With this aim and thanks to the efforts of the Georgian kings, nobles, ecclesiastic figures and Peter the Iberian in particular, the first seats of culture and scriptoria, as well as monasteries were founded in the Holy Land. The earliest surviving examples of Georgian script, the Georgian graphite of Nazareth, dating from the fourth-fifth century, were discovered in the Holy land³⁸. These examples also offer a first confirmation of the Georgian chronology 'Dasabamitgan' or 'From the Foundation of the World'³⁹ and of the original name for Georgian 'Kartveli' and they date from the 5th-6th century⁴⁰. However both can only be found in Georgia from the eight-ninth century. It can also be assumed that the Georgian alphabet was also created in the Holy Land, and that the ancient Jerusalem liturgical books were translated into Georgian in order for the liturgy to be held in Georgian. However, this is just an assumption but not only mine⁴¹.

It is clear that from the fifth to the tenth century, the liturgy in Iberia was conducted according to the Jerusalem tradition, due to which this period can justly be referred to as the Jerusalem Epoch in Iberia. The fifth and sixth centuries saw the translation of the first liturgical books into Georgian, namely of the Lectionary, Tropologion and Polycephalon. These books were used by the Georgian Church in Georgian. One of the most important results of King Vakhtang Gorgasali in the 5th-6th centuries, I believe, was the

38. see: Z.Alek'sidze, *lurvi, sinas mta, nazaret'i, epigrap'ikuli etudebi*, kreb.mneme, T'bilisi, 2000, pp.18-25.

39. L.Di Segni, 'The Beit Safafa inscription Reconsidered and the Question of Local Era in Jerusalem', *Israel Exploration Journal*, v. 43, (Israel Exploration Society, 1993), pp. 157-168; L.Di Segni, *A Georgian Chronological System in the sixth-century Jerusalem*, 1997, pp. 1-8, (not-published).

40. T.Mgaloblishvili, 'An Unknown Georgian Monastery in the Holy Land', *Aram, Palestinian Christianity, Pilgrimages and Shrines*, (Leuven. Peeters, 2006-2007), pp. 533-537.

41. It was a great pleasure for me to learn that the Austrian scholar of Byzantine studies, W. Zaibt, gave a similar opinion in his article which he had sent to me before publishing, for which I am very grateful. See: W. Seibt, 'Wo, wann und zu welchem Zweck wurde das georgische Alphabet geschaffen?' in *Die Entstehung der Kaukasischen Alphabete Als Kulturhistorisches Phänomen, Referate des Internationalen Symposions* (Wien, 1.-4. Dezember, 2005), in *Veröffentlichungen zur Byzanzforschung* Bd. XXVII, (Wien, 2011), pp.85-92.

საქართველოს იერუსალიმი

IV ს-დანვე, წმ. ნინოს ქართლში მოსვლის შემდეგ, ქართველები დიდი გატაცებით შეუდგნენ ქრისტიანული კულტურის გაცნობას, ახლად დაარსებული ეკლესიასათვის საჭირო ლიტურატივის თარგმნასა და გავრცელებას. ამ მიზნით, ქართველ მეფეთა, დიდებულთა, ეკლესიის მოღვაწეთა, განსაკუთრებით კი, პეტრე იბერის დიდი მცდელობით ქართული კულტურისა და სამწერლობო კერები პირველად წმ. მინაზე იქმნება, არსდება მონასტრები და საგანგებო. ჩვენს დრომდე მოღწეული ქართული დამწერლობის უძველესი ნიმუშებიც (IV-V სს.) სწორედ წმ. მინაზე აღმოჩენილი (ნაზარეთის ქართული გრაფიკები)³⁸. აქვე დასტურდება პირველი დამონმება ქართული ქრონოლოგიისა – „დასაბამიგან“³⁹ და ეთნონიმ „ქართველისაჲ“ (V-VI სს.)⁴⁰, რომლებიც საქართველოში მხოლოდ VIII-IX სს-დან გვხვდება. ისეთი შთაბეჭდილება მრჩება, თითქმის, აქვე უნდა შექმნილიყო ქართული ანბანიც, რომ ქართულად თარგმნილიყო უძველესი იერუსალიმური ლიტურგიკული წიგნები, რათა ქართლში ღვთისმსახურება ქართულად აღსრულებულიყო. თუმცა, რა თქმა უნდა, ეს მხოლოდ ვარაუდია და არა მართო ჩემი⁴¹.

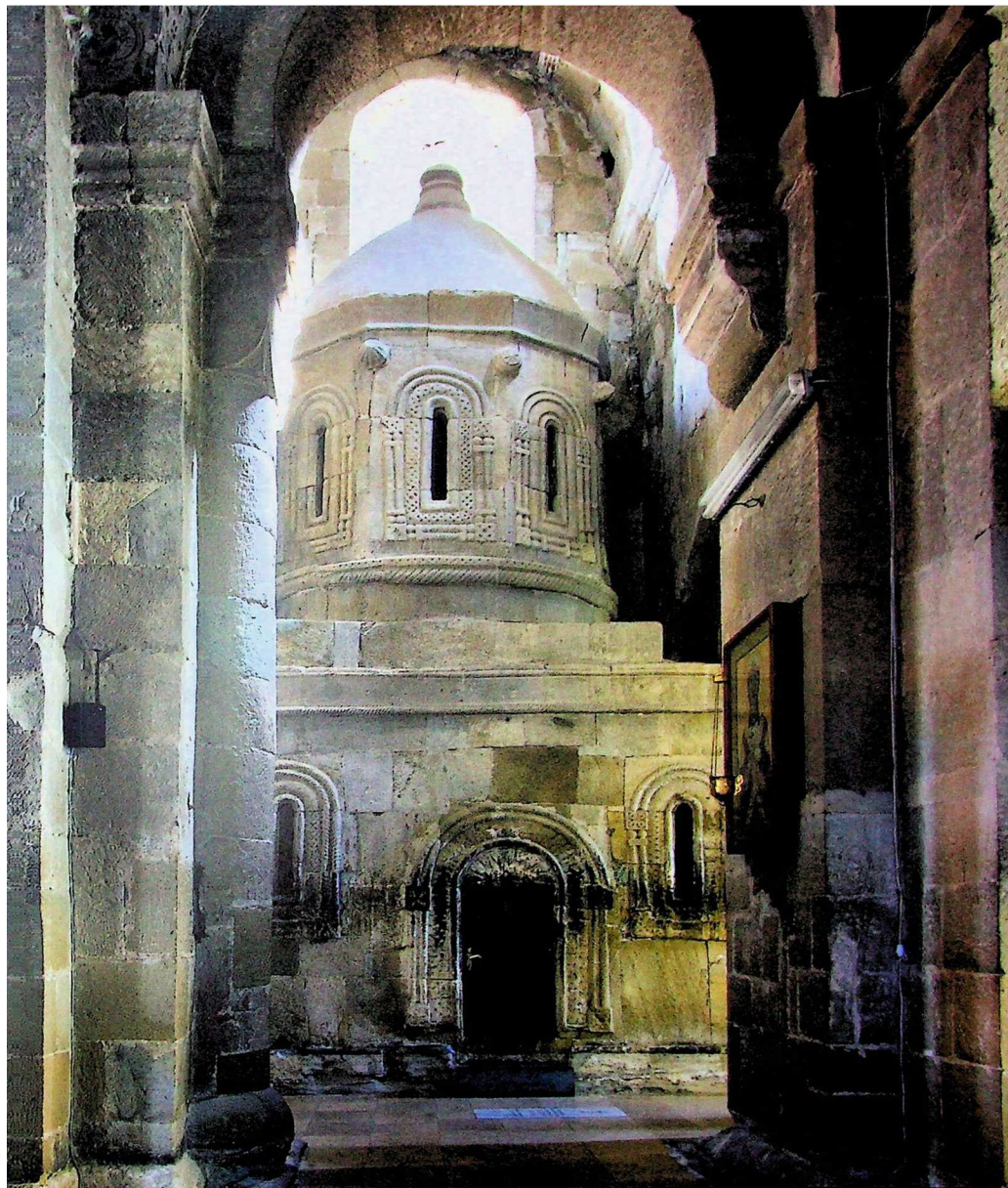
ღვთისათვის საცესებით ნათელია, რომ V ს-დან მოყოლებული X ს-მდე იბერიაში ღვთისმსახურების იერუსალიმური წესი მოქმედებდა და ამ პერიოდს სამართლიანად შეიძლება ეწოდოს „იერუსალიმური ეპოქა“ იბერიაში. V-VI სს-ში ქართულად უკვე ნათარგმნი იყო პირველი ლიტურგიკული წიგნები: ლექციონარი, იადგარი და მრავალთავი, რომელთაც ქართული ეკლესია ღვთისმსახურებისას, ბუნებრივია, მშობლიურ ენაზე იყენებდა. ვფიქრობ, თვით მეფე ვახტანგ გორგასლის (V-VI სს.) საეკლესიო რეფორმის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი შედეგიც, როგორც

38. იხ. ზ. ალექსიძე, „ლევრი, სინას მთა, ნაზარეთი: ეპიგრაფიკული ეტიუდები“, კრებ. მნებე, (თბილისი, 2000), გვ. 18-25.

39. L.Di Segni, „The Beit Safafa inscription Reconsidered and the Question of Local Era in Jerusalem“, *Israel Exploration Journal*, v. 43, (Israel Exploration Society, 1993), pp. 157-168; L.Di Segni, *A Georgian Chronological System in the sixth-century Jerusalem*, 1997, pp. 1-8, (გამოუქვეყნებელი).

40. T.Mgaloblishvili, „An Unknown Georgian Monastery in the Holy Land“, *Aram, Palestinian Christianity, Pilgrimages and Shrines*, (Leuven: Peeters, 2006-2007), pp. 533-537.

41. ჩემთვის ძალზე სასაამოვნო იყო იმის გაგება, რომ ავსტრიელ ბიზანტინისტს პროფ. ვ. ზაიტს ანალოგიური შეხედულება ჰქონდა გამოთქმული თავის სტატიაში, რომელიც გამოქვეყნებამდე გადმომიგზავნა, რისთვისაც დიდი მადლობელი ვარ მისი. იხ. W. Seibt, „Wo, wann und zu welchem Zweck wurde das georgische Alphabet geschaffen?“ in *Die Entstehung der Kaukasischen Alphabete Als Kulturhistorisches Phänomen, Referate des Internationalen Symposions* (Wien, 1.-4. Dezember, 2005), in *Veröffentlichungen zur Byzanzforschung Bd. XXVII*, (Wien, 2011), pp.85-92.





ანთიოქია

ANTIOXIA (ANTIOCH)

ჩანს, ქართლში ღვთისმსახურების იერუსალიმური (ქრისტეს საფლავის ეკლესიის) პრაქტიკისა და ეკლესიაში საღვთისმსახურო ენად ქართულის დამკვიდრება უნდა იყოს. მნიშვნელოვანია აქვე აღინიშნოს, რომ ქართველები ღვთისმსახურებას თავიანთ მშობლიურ ენაზე აღავლენდნენ არა მარტო იბერიაში, არამედ პალესტინაშიც, წმ. საბასა და წმ. თეოდოსის ლავრებში, რაზედაც მონაწილეობს როგორც წმ. საბა განწმედილის ანდერძი (532 წ.), ასევე წმ. თეოდოსის ბიოგრაფიცი (VI ს.)⁴².

წმ. ნინოს შემდეგაც იბერიაში კვლავ გრძელდება ქართველთა ახალი იერუსალიმის შექმნაზე ზრუნვა. მეფე ვახტანგ გორგასლის მეფობის დროს (V-VI სს.), ფაქტობრივად, სრულდება იერუსალიმური ღვთისმსახურების დასამკვიდრებლად საფუძვლის მომზადება. ეს საფუძველი კი ლიტურგიკული ნიგნების თარგმანის გარდა, ქრისტეს ცხოვრების ამსახველი წმ. ადგილების

42. J. Patrich, "Sabas, Leader of Palestinian Monasticism", *Dumbarton Oaks Studies* XXXII, 1995, pp. 251, 338; იხ. ასევე: Cyril of Scythopolis, *Vita Sancti Sabae*, ed. E. Schwartz, (Leipzig, 1939); Theodorus of Petra, *Vita sancti Theodasii*, ed. H. Usener, (Leipzig, 1890); A.J. Festugière, *Les moines d'Orient, III/2: Les moines de Palestine* (Paris, 1962), 124 n. 291; J.T. Milik, "Notes d'épigraphie et topographie palestiniennes", *Revue biblique* 67, (1960), pp. 354-67; 550-91; იხ. ასევე: კ. კეკელიძე, "წმ. არიან ბესები", *კეთულები*, ტ. I, (თბილისი, 1956), გვ. 84-98..

adoption in Kartli of the Jerusalem liturgy of the Church of the Holy Sepulchre and also the adoption of Georgian as a language for Divine Service. I think it is also important that Georgians officiated their liturgies in their native language not only in Iberia, but also in Palestine, in the lauras of St Saba and St Theodosius, which is confirmed by the 532 will of St Saba, as well as by the biography of the 6th century St Theodosius⁴².

After St Nino, the Georgians made continued efforts to create a New Jerusalem for the Georgians in Iberia. King Vakhtang Gorgasali of the 5th-6th centuries, finally completed the grounds for the Jerusalem rite. His efforts included not only the translation of liturgical books, but also the establishment of holy sites first in Mtskheta, the ancient capital of Kartli and later beyond its borders.

As previously mentioned, the Holy of Holies, i.e. Great Zion was founded by St Nino in the fourth century on the site where Christ's Chiton had been buried. In the fifth century the Church became consecrated to the Apostles and became the Mother of All Churches, again in the image of the Jerusalem of the fifth century, while from the eleventh century onwards the church was known by its present day name of Svetitskhoveli.

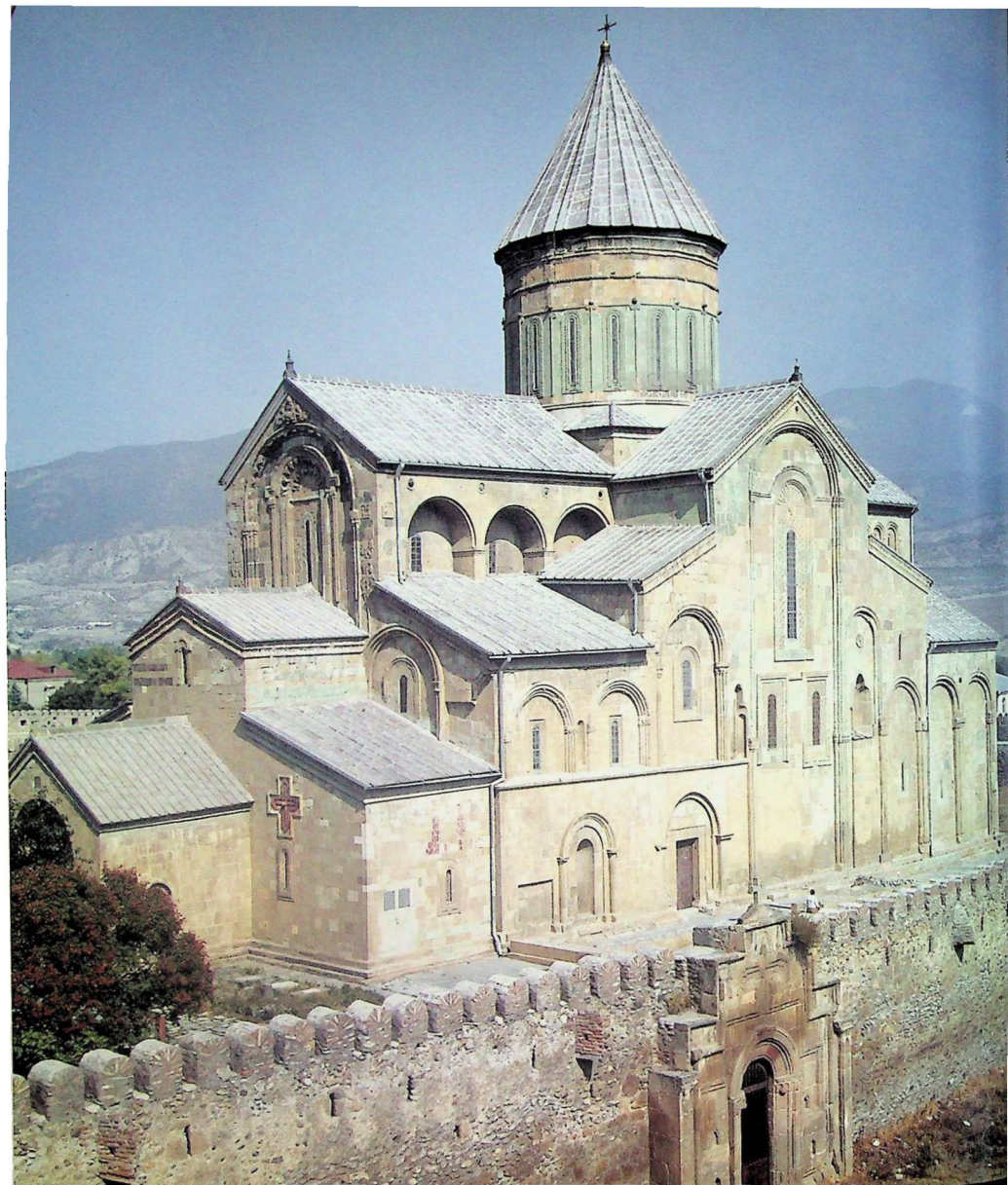
Facing the first church erected is the Golgotha of the Georgians, i.e. the Mtskheta Holy Cross Monastery. Nearby are also to be found Gethsemane, Bethlehem, Bethany, Tabor, the Church of St Stephen the Proto-martyr, and the present Antioch in the vicinity of which, on the left side of the Mtkvari River, is the Georgian baptistery, our Jordan.

This is how Mtskheta in the 4th-5th centuries turned into a second live Jerusalem for the Georgians, which makes it and its environs unique in the entire Christendom.

The connection between the first church, that of the Holy of Holies, and the Golgotha of the Georgians i.e. the Holy Cross Monastery at Mtskheta is extremely important: historical records give an extensive account of the heavenly miracles related to the two churches, miracles which had also served as reasons for their construction. Throughout the centuries the Georgians maintained a tradition of stational liturgy from the Holy of Holies to the Holy Cross Monastery. Unfortunately, after the loss of Georgia's independence, a military base was set up between the Holy of Holies, Svetitskhoveli and the Mtskheta Holy Cross Monastery, the Golgotha of the Georgians, which did not allow Georgians to practice their centuries-old tradition during seventy years. It was only in 2007, after the withdrawal of the Russian military base from Mtskheta that the Georgian Church succeeded in restoring the ancient feast of the Holy Cross, the 'Aghvsebis Zatiki Zatiki'.

In the 5th century, King Vakhtang Gorgasali, who later was declared a saint, transferred the capital to

42. J. Patrich, 'Sabas, Leader of Palestinian Monasticism', *Dumbarton Oaks Studies* XXXII, 1995, pp. 251, 338; see also: Cyril of Scythopolis, *Vita Sancti Sabae*, ed. E. Schwartz, (Leipzig, 1939); Theodorus of Petra, *Vita sancti Theodosii*, ed. H. Usener, (Leipzig, 1890); A.J. Festugière, *Les moines d'Orient, III/2: Les moines de Palestine* (Paris, 1962), 124 n. 291; J.T. Milik, 'Notes d'epigraphie et topographie palestiniennes', *Revue biblique* 67, (1960), pp. 354-67; 550-91; see also: K. Keelidze, *vin arian besebi, etiudebi*, t. I, T'bilisi, 1956, pp. 84-98.





ანი, ტიგრან ჰონენტის ეკლესიის მონათულობა, კელი მხოველის ავალეზა
 ANI, PAINTINGS IN THE CHURCH OF TIGRAN HONENTS, ASCENSION OF THE HOLY PILLAR

დაფუძნება იყო ჯერ მცხეთაში, ქართლის უძველეს დედაქალაქში და შემდეგ უკვე მის ფარგლებს გარეთ.

როგორც უკვე აღინიშნა, მცხეთაში, ჯერ კიდევ წმ. ნინოს მიერ უფლის კვართის დაფლვის ადგილზე „წმიდა ნმდათაჲ“. იგივე „დიდი სიონი“ აღმოცენდა IV ს-ში. V ს-დან ეს ეკლესია „მოციქულთა სახელობისა“ და „დედაჲ ყოველთა ეკლესიათაჲ“ ხდება V ს-ის იერუსალიმის ანალოგიით, ხოლო XI ს-დან დღემდე იგი სვეტიცხოვლის სახელით არის უკვე ცნობილი.

ამ პირველი ტაძრის მოპირდაპირედ ქართველთა გოლგოთა — მცხეთის ჯვარია აღმართული; აქვეა გესიმიანია, ბეთლემი, ბეთანია, თაბორი, პირველმონაშე წმ. სტეფანეს ტაძარი, იგივე დღევანდელი ანტიოქია, რომლის მახლობლადაც მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე ყოველთა ქართველთა სანათლაგია — ჩვენი იორდანე.

აი, ასე გადაიქცა მცხეთა ქართველთა ახალ იერუსალიმად (IV-V სს-ში), რაც სრულიად გამოჩენულ ადგილს უმკვიდრებს მას და მის შემოგარენს მთელ ქრისტიანულ სამყაროში.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მცხეთის „წმიდა ნმდათაჲსა“ (პირველი ეკლესია) და მცხეთის ჯვარს (ქართველთა გოლგოთა) შორის არსებული კავშირი: ისტორიული წყაროები ვრცლად მოგვითხრობენ იმ ზეციური სასწაულების შესახებ, რომლებიც ამ ორ ტაძარს უკავშირდებოდა და მათი ავების საფუძველიც გამხდარა. ჩვენს წინაპრებს საუკუნეების მანძილზე წმ. ქალაქის მსგავსად წესად ჰქონდათ „წმიდა ნმდათაჲდან“ „მცხეთის ჯვარზე“ ლოცვით მსვლელობა. სამწუხაროდ, საქართველოს დამოუკიდებლობის დაკარგვის შემდეგ „წმიდა ნმდათაჲსა“ (დღევანდელი სვეტიცხოველი) და „მცხეთის ჯვარს“ (ქართველთა გოლგოთა) შორის გამყოფ ზღუდედ საბჭოთა სამხედრო ბაზა იქცა, რომელიც შვიდი ათეული წლის მანძილზე ქართველ კაცს საშუალებას არ აძლევდა წინაპართა გზით ევლო. საქართველოს ეკლესიამ მხოლოდ რუსული ბაზების მცხეთიდან გაყვანის შემდეგ შეძლო ამ გზისა და მასთან დაკავშირებული უძველესი ჯვრის დღესასწაულის — ალესების ზატიკის ზატიკის — აღდგენა 2007 წელს.

V საუკუნეში წმ. მეფე ვახტანგ გორგასალმა საქართველოს სატახტო ქალაქი თბილისში გადაიტანა და, მცხეთის დარად, აქაც დააფუძნა ქრისტეს მინიერი ცხოვრების ამსახველი წმ. ადგილები იერუსალიმური ლიტურგიის აღსასრულებლად. ამ გზით მან მცხეთა საქართველოს სულიერ დედაქალაქად და საკათოლიკოსოდ დაგვიტოვა, სადაც დღემდე მძიმე იხარშება და სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები ეკურთხებიან.

ვფიქრობ, ვახტანგ გორგასალის ეს გადაწყვეტილება, ალბათ, უფრო მეტად პოლიტიკური ხასიათისა იყო, რათა მდმივ ომებში მყოფი ქვეყნის წმ. დედაქალაქი მცხეთა — ქართველთა ახალი იერუსალიმი — დაეცვა მტერთა აოხრებისაგან. რაც მართლაც ასე მოხდა, განსხვავებით წმ. ქალაქ იერუსალიმისაგან, რომელმაც არა ერთხელ განიცადა ძარცვა, დარბევა და აოხრებაც და მის დასაფლავებლად ბრძოლა, სამწუხაროდ, დღემდე გრძელდება.



მთსხეთი

MTSKHETA

Tbilisi where, in the image of Mtskheta, he founded holy places reflecting the early life of Christ. These churches, replicas of those in Mtskheta, were used for officiating the Jerusalem liturgy. He retained Mtskheta as a spiritual capital and catholicate where kings used to be consecrated. Myrrh is still boiled to produce chrism, and the Catholicos-Patriarch of all Georgia has been consecrated here ever since.

In my view, this decision by Vakhtang Gorgasali was mostly a political one intended to protect the original holy capital Mtskheta, the New Jerusalem of the Georgians, from devastation caused by constant warfare. The Holy City of Jerusalem had a different fate: not only did it undergo numerous invasions aiming at its subjugation, but these, unfortunately, continue to the present day.

ოთხთა ეკლესია

სოლომონის ახალი ტაძარი, ახალი სიონი თუ ორივე ერთად?

შესავალი

ტაო და კლარჯეთი საქართველოს უძველესი პროვინციებია, დღეს ისინი თურქეთის ტერიტორიას განეკუთვნება და ზოგიერთი მეცნიერი მათ „თურქეთის საქართველოდაც“ კი მოიხსენიებს¹.

საეკლესიო მშენებლობა აქ დაახლოებით 350 წლის ახლო ხანებში დაიწყო². ამ პროვინციებში, აღმშენებლობის თვალსაზრისით, ნაყოფიერი იყო ვახტანგ გორგასლის ეპოქაც (V-VI სს.)³. თუმცა VII-VIII საუკუნეებში საქართველოში არაბთა ბატონობის შედეგად ეს მხარეც მთლიანად გავერან-და და გაუკაცრიელდა. მხოლოდ VIII საუკუნის დასასრულს იწყება ამ პროვინციათა აღორძინება, ერთი მხრივ, საერო ხელისუფალთა – ბაგრატიონთა სახლის წარმომადგენელთა მეთაურობით და, მეორე მხრივ, ფართომასშტაბიანი სამონასტრო აღმშენებლობის დაწყებით, რომელსაც წმ. გრიგოლ ხანძთელი ჩაუდგა სათავეში⁴.

VIII საუკუნის ბოლოს, ბაგრატიონთანა საგვარეულომ არაბთა მიერ დაპყრობილი ტერიტორიები დატოვა, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს (ტაო-კლარჯეთი) შეაფარა თავი და თბილისის სანაცვლოდ იბერიის დედაქალაქი არტანუჯში გადაიტანა. როგორც ვ.ჯობაძე აღნიშნავს, „კლარჯეთისა და ტაოს საერისთავოებით შეიქმნა ის პოლიტიკური ცენტრი, საიდანაც ძლევამოსილმა ბაგრატიონებმა მოახერხეს აღედგინათ საქართველოს დამოუკიდებლობა და X საუკუნის ბოლოს წარმატებით დაესრულებინათ ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნა“⁵.

1. Г.Казбек, Три месяца в Турецкой Грузии, Записки Кавказского отделения Императорского русского географического общества, кн. 10, ч. I, Тифлис. 1876. იგივე ნაშრომი ქართულად: გ. ყაზბეგი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში. ბათუმი, 1975.

2. დ.ხომტარია, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, თბ., 2005, გვ. 25; ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 131.

3. დ.ხომტარია, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, გვ. 29-36; ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 117, 131, 178.

4. იხ. წმ. გრიგოლ ხანძთელი, რ. სირაძის, გრ. ფარულავას, მ. ტუსკიას რედაქციით, თბილისი 2006.

5. W. Djobadze, Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klardjeti and Šavšet, Stuttgart, 1992; იგივე ნაშრომი ქართულად: ვ. ჯობაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და

Otkhta Eklesia*

New Temple of Solomon, New Zion or Both?

Introduction

Tao and Klarjeti are historical provinces of Georgia, which now are part of Turkey and are therefore referred to as 'Turkish Georgia' by some scholars¹.

Ecclesiastical building in the region began around the year 350². One of the most prolific was the period of the reign of King Vakhtang Gorgasali of the 5th-6th centuries³. However, after the Arab rule in the 7th-8th centuries these provinces, like other regions, were left devastated and deserted. It was not until the end of the 8th century that the provinces began to revive under the leadership of secular authorities, namely representatives of the royal house of the Bagrationi, on the one hand, and through a large-scale monastic rebuilding campaign initiated by Grigol Khandzteli or Gregory of Khandzta, on the other⁴.

In the late 8th century, the Bagrationi family left the areas conquered by the Arabs to find shelter in Tao-Klarjeti in south-west Georgia and eventually moved the capital of Iberia, the Eastern Georgian Kingdom, from Tbilisi to Artanuji. According to W. Djbadze, 'Klarjeti and Tao principalities turned into a political centre from which powerful Bagrationis started the restoration of Georgia's independence and, by the end of the 10th century, succeeded in establishing a consolidated Georgian state'⁵.

The formation of a unified state required a spiritual and cultural revival, which was undertaken by Grigol Khandzteli through the establishment of monastic centres and scriptoria. His hagiographer, the

* Otkhta Eklesia – Dört Kilise in Turkish.

1. Г.Казбек, *Три месяца в Турецкой Грузии*, in *Записки Кавказского отделения Императорского русского географического общества*, кн. 10, ч. I, Тифлис, 1876. The same work in Georgian: G.Qazbegi, *sami t've t'urk'et'is sak'art'veloshi*, Bat'umi, 1995.

2. D.Xoshtaria, *klarjet'is eklesiebi da monastrebi*, T'bilisi, 2005, p 25; *k'art'lis c'xovreba*, ed. by S. Qauxch'ishvili, vol. I (T'bilisi, 1955), p.131.

3. D.Xoshtaria, *klarjet'is eklesiebi da monastrebi*, T'bilisi, 2005, pp. 29-36; ; *k'art'lis c'xovreba*, vol. I, pp.117, 131, 178.

4. See: *cmida grigol xandzt'eli*, R.Siradzis, Gr.P'arulavas, M.Tuskias redak'ciit', T'bilisi, 2006.

5. W.Djbadze, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjeti and Savseti*, Stuttgart, 1992; The same work in Georgian: V.Jobadze, *adrevli shua saukuneebis k'art'uli monastrebi istoriul taoshi, klarjet'sa da shavshet'shi*, T'bilisi, 2006, p.15 (Below I will refer to the Georgian version of V. Djbadze's book).

ერთიანი სახელმწიფოს შესაქმნელად, ბუნებრივია, აუცილებელი იყო ასევე ქვეყნის სულიერი და კულტურული აღორძინება, რაც წმ. გრიგოლ ხანძთელმა ითავა ამ მხარეში სამონასტრო და კულტურულ-სამშენებლო ცენტრების დაფუძნებით. მისივე აგიოგრაფს, გიორგი მერჩულეს (Xს.) ეკუთვნის ერთიანი ქართული სახელმწიფოს საფუძვლების განმსაზღვრელი ფორმულაც, რომელიც წმ. გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრებაში“ შემონახული: „ქართლად ფრიადი ქუეყანაა აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ეწიოთაჲ შიგნიერის და ლოცვაჲ აღესრულების“⁶. ვფიქრობ, ამ ფორმულას დღესაც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა. აქვე უთუოდ უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ წმ. გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრების“ ტექსტი დანერგულია 951 წელს, ხოლო მისი ერთადერთი ხელნაწერი, რომელიც XI საუკუნით თარიღდება, 1902 წლის შემოდგომაზე იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტრის ნიგნსაცავში აღმოაჩინა და შეისწავლა ნ.მარმა. რომ არა ეს აღმოჩენა, რაღა თქმა უნდა, ძალზე მწირი ცნობები გვექნებოდა არა მარტო ამ მხარის ისტორიის, არამედ ამ ისტორიულ პროვინციათა კულტურულ-სამშენებლო კერების მნიშვნელობის შესახებაც⁷.

ტაო-კლარჯეთი, ეს „ქართული სინა“, საქართველოსთვის იგივე იყო, რაც ცნობილი ტურ აბდინი („უფლის მსახურთა მთა“) ანტიოქიის ეკლესიისათვის, სადაც მრავალი უმნიშვნელოვანესი ეკლესია-მონასტერი იყო თავმოყრილი, რომელთაგან უძველესი 394 წლით თარიღდება⁸. ტურ აბდინიც, ტაო-კლარჯეთივით, სრულიად გამორჩეული კერა იყო სირიული ქრისტიანობისა. ორივე დღეს თურქეთის ტერიტორიას ეკუთვნის, ქართული ისტორიული პროვინციები ქვეყნის ჩრდილო დასავლეთით, ხოლო სირიული – სამხრეთ აღმოსავლეთით. უცნაურია, მაგრამ თითქოს ერთნაირი ბედი ეწიათ საქართველოსა და მის დედა – ანტიოქიის ეკლესიებს ამ მხარეში.

ტაო-კლარჯეთის ნამდვილი აყვავების ეპოქა X-XII საუკუნეებია, როდესაც აქ ქართული კულტურის არა ერთი უნიკალური ძეგლი შეიქმნა. მათ შორის, ალბათ, სრულიად გამორჩეულია ოთხთა ეკლესია, რომელიც ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დამაარსებელთაგან ერთ-ერთის, ტაოს ბავრატოვანთა სახლის შესანიშნავი წარმომადგენლის დავით კურაპალატის ზეობის დროს (961-1001 წწ.) არის აშენებული და მოხატული⁹.

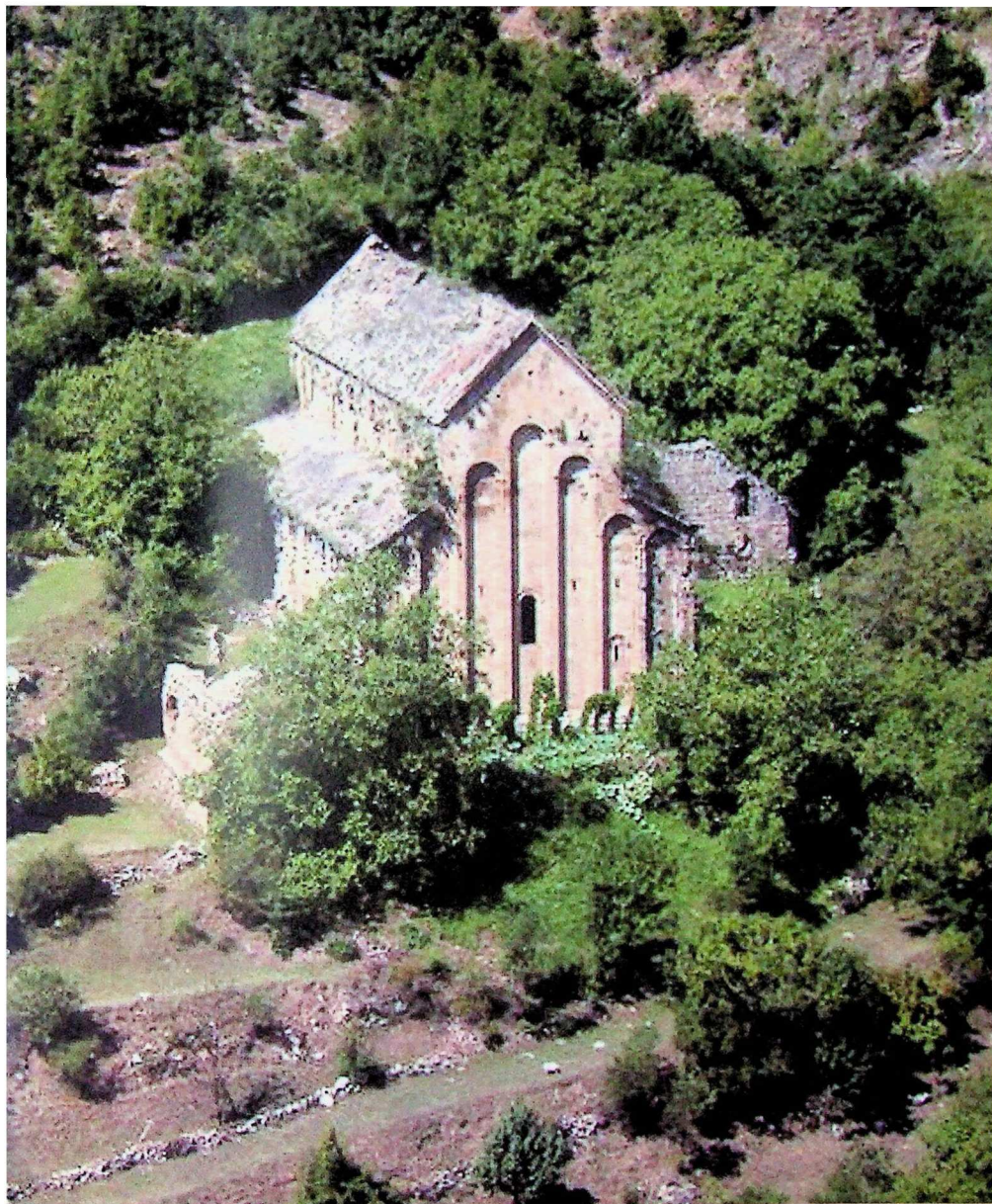
შეშუმოშ, თბ., 2006, გვ. 15. (ქვემოთ ყველგან ბ-ნი ვახტანგის წიგნს ვიძინებ ქართული თარგმანის მიხედვით).

6. ძველი ქართული ავოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, ილ.აბულაძის რედაქციით, თბ., 1964, გვ. 290.

7. Н.Марр, Георгий Мерчул, Жизнь св. Григория Хандзтийского, введение, издание, перевод, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII, СПб, 1911.

8. G.Bell, The Churches and Monasteries of the Tur Abdin, expended ed. by M.M. Mango, London, 1982; A.Palmer, Monk and Mason on the Tigris Frontier: The early history of Tur Abdin, Cambridge, 1990.

9. თ.ვრისალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, თბ., 2007, გვ. 18-21; ვ.ჯობაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები, გვ. 192-194.



უკანასკნელი ორი ათეული წლის მანძილზე, მას შემდეგ, რაც ქართველ მეცნიერებსაც საშუალება მიეცათ ადგილზე შეესწავლათ ტაო-კლარჯეთის ძეგლები (საბჭოთა პერიოდში ამაზე ოცნებაჲ კი შეუძლებელი იყო), ბევრი საინტერესო და მნიშვნელოვანი ნაშრომი გამოქვეყნდა, მათ შორის ოთხთა ეკლესიასა და მისი მოხატულობის შესახებაც. მეც, რა თქმა უნდა, კარგა ხანია ვოცნებობდი საკუთარი თვალთა მეწინაა ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურული ძეგლები, მათი მოხატულობა, მითუმეტეს, რომ ამ პროვინციებში გადანერგული ხელნაწერები კარგადაა ცნობილი ჩემთვის, ხოლო მათ შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ლიტურგიკულ-ჰომილეტიკური კრებული — კლარჯული მრავალთავი — 1991 წელს გამოვაქვეყნე კიდევ¹⁰.

მაგრამ მხოლოდ 2008 წლის ზაფხულში მოვახერხე ტაო-კლარჯეთში გამგზავრება ჩემს შვილიშვილებთან — გუკასა და სანდროსთან და იერუსალიმელ კოლეგასთან — პროფ. გუსტავ კაუნელთან ერთად. თითქოს დიდი ხნის ოცნების აღსრულებაც მელიოდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, მხოლოდ ნაწილობრივ, საქართველოში დანაშეული ომის გამო.

იმ ზაფხულსავე, საოცარი დამთხვევა მოხდა: ჩემმა მეგობარმა მარიამ დიდებულიძემ მაჩუქა გ.ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის კვლევის ცენტრის მიერ 2007 წელს დასტამბული ცნობილი ქართველი მეცნიერის თინათინ ვირსალაძის გამოქვეყნებულ ნაშრომთა კრებული — „ქართული მხატვრობის ისტორიიდან“¹¹. კრებულში შეტანილია სამი ძეგლის ისტორიულ-ხელოვნებათმცოდნეობითი ანალიზი, მათ შორის ერთ-ერთი — ოთხთა ეკლესია¹².

ამ შესანიშნავი კრებულის გამომცემლები, ქ-ნი თინას კოლეგები კრებულის შესავალს ასე ასრულებენ: „ეჭვი არ გვეპარება, რომ დიდი (ახლა მაინც გაგებდით ამ განსაზღვრების მოხმობა) მეცნიერის ეს კრებული არა მარტო თავად გაამდიდრებს შუა საუკუნეების ხელოვნებაზე ჩვენს ცოდნას, არამედ არაერთი აწინდელი თუ მერმინდელი მკვლევარისათვის გეზისმიმცემიც გახდება“¹³.

ჩემთან დაკავშირებით შემიძლია ვთქვა, რომ ეს ზუსტად ასე მოხდა. ქ-ნი თინას ამ კრებულის გაცნობამ, მართლაც მიმიცა დამენერა ნაშრომი, რომელიც ოთხთა ეკლესიის მოხატულობის ერთი, თითქოსდა, პატარა, მაგრამ ძალზე მნიშვნელოვანი ფრაგმენტის შინაარსის გააზრების ცდას წარმოადგენს.

10. თ.მგალობლიშვილი, კლარჯული მრავალთავი, თბ., 1991.

11. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან.

12. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 17-47.

13. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 7.

10th century Giorgi Merchule gives a definition of the fundamentals of the united Georgian state, which survives in *The Life of St Grigol Khandzteli*: 'And Kartli consists of that spacious land in which the liturgy and all prayers are said in the Georgian language'⁶. I think, the formula remains relevant to the present day. It is also important to note that the text of the *Life of St Grigol Khandzteli* was written in 951 and the sole manuscript exists, which dates from the 11th century, was discovered in the book depository of the Holy Cross monastery in Jerusalem and studied by N. Marr in autumn 1902. If it had not been for this discovery, we would hardly know anything, not only about the history of this province, but neither about its cultural centres and scriptoria⁷.

Tao-Klarjeti, this 'Georgian Sinai' meant the same for Georgia as the renowned Tur Abdin, 'Mountain of the Servants of God' for the Church of Antioch, which incorporated a large number of important churches and monasteries, the earliest of which dates from 394⁸. Tur Abdin was as distinguished a centre of Syrian Christianity as was Tao-Klarjeti for Georgia. Both are now part of Turkey with Georgian provinces being located to the north-west of the country and the Syrian to the south-east. Oddly enough, the Georgian Church and its mother the Antiochian Church shared the same fate in this region.

The period between the 10th and 13th century was the heyday of Tao-Klarjeti. It was during this time that a variety of highly valuable works were created, among which particular note must be made of Otkhta Eklesia. The church was built and adorned with paintings during the reign of Davit Kuropalates (961-1001), the founder of the consolidated Georgian state and a brilliant representative of the Bagrationi house of Tao⁹.

Numerous noteworthy studies, including those on the architecture and murals of Otkhta Eklesia have been published in the last two decades, after Georgian scholars were granted access to the Tao-Klarjeti sites. This is in marked contrast to the Soviet period, when even the thought of visiting the area would have been inconceivable. I had long dreamt to see the churches and their paintings, more so that I was well aware of the manuscripts copied in these provinces, one of the most important being the liturgical-homiletic collection, *Klarjeti Polycephalon*, which I even published in 1991¹⁰.

Yet, it was not until the summer 2008 that I managed to travel to Tao-Klarjeti together with my grandsons, Guka and Sandro, and a colleague from Jerusalem, Professor Gustav Kühnel. My dream seemed

6. *Dzveli k'art'uli agiograf'uli literaturis dzeglebi*, cigni I, ed. by Il. Abuladze, T'bilisi, 1964, p. 290.

7. Н. Марр, *Георгий Мерчул, Житие св. Григория Хандзтийского, введение, издание, перевод, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии*, кн. VII, СПб, 1911.

8. G. Bell, *The Churches and Monasteries of the Tur Abdin*, expended edn. by M.M. Mango, London, 1982; A. Palmer, *Monk and Mason on the Tigris Frontier: The early history of Tur Abdin*, Cambridge, 1990.

9. T'Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, T'bilisi, 2007, pp. 18-21; V. Jobadze, *adreuli shua saukuneebis k'art'uli monastrebis*, pp. 192-194.

10. T' Magloblishvili, *klarjuli mravalt'avi*, T'bilisi, 1991.

ოთხთა ეკლესიის ფრესკული მედალიონის კვლევის ისტორია

ოთხთა ეკლესიის საკურთხევის სარკმლის მოხატულობა, რომლის შინაარსის გარკვევასაც ეხება ეს ნაშრომი, ბაზილიკის მოხატულობის მეოთხე რეგისტრს განეკუთვნება (სულ ხუთი რეგისტრია) და თავისი შინაარსით სრულიად უნიკალურია.

ამ მოხატულობაში განსაკუთრებული ადგილი აქვს დათმობილი აფსიდის სარკმლის ცენტრალურ ადგილას მოთავსებულ მედალიონში ჩასმულ წმ. დედის გამოსახულებას, რომელსაც ხელში ეკლესიის მოდელი უჭირავს. ამ გამოსახულების შინაარსთან დაკავშირებით სამეცნიერო ლიტერატურაში ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებული მოსაზრებებია გამოთქმული. შევეცდები ძალზე მოკლედ გადმოვცე ამ ფრესკული ფრაგმენტის კვლევის ისტორია:

თავდაპირველად, ჩვენთვის საინტერესო მოხატულობის ხსენებულ ფრაგმენტს შეეხო ე.თაყაიშვილი და იგი ქტიტორის გამოსახულებად მიიჩნია¹⁴.

ნ. და ჟ. მ. ტყერების აზრით, აქ წმ. ნანა დედოფლის (იბერიის პირველი ქრისტიანი დედოფალი, IV ს.) გამოსახულებაა, რომლის ნათლობის სახელი თითქმისდა ნინო უნდა ყოფილიყო („სიონის“ ნაცვლად ამოიკითხეს „ნინო“) და ამის გამო ეს ბაზილიკაც მისდამი მიძღვნილად ჩათვალებს¹⁵.

ზემოსენებული ფრესკული ფრაგმენტის წარწერა ვჯობაძემ სავსებით სწორად წაიკითხა, როგორც „სიონი“ და ამის გამო იგი წმ. სიონის ანუ ზეციური იერუსალიმის ალეგორიულ გამოსახულებად აღიარა¹⁶.

ნ. ალექსიძემ და დ. ხოშტარიაშვილმა ეს გამოსახულება წმ. სოფიად — ღვთიურ სიბრძნედ განმარტეს, რადგანაც „წმ. სიონის“ ნაცვლად ამოიკითხეს „წმ. სოფიო“¹⁷.

14. E. Такаишвили, Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии, Тбилиси, 1952, გვ. 85-86.

15. N. et J. M. Thierry, Notes d'un nouveau voyage en Géorgie Turque, Bedi Kartlisa, Revue de Kartvélogie, vol. XXV, 1968, გვ. 62-63 ; N. et J. M. Thierry, Peintures du Xe siècle en Géorgie Méridionale et leurs rapports avec la peinture Byzantine d'Asie Mineure. Cahiers archéologiques, vol. XXIV, 1975, გვ. 73-113 ; N. Thierry, Le souverain dans les programmes d'églises en Cappadoce et en Géorgie du Xe au XIIIe siècle. Revue des études géorgiennes et caucasiennes, n. 4, 1988, გვ. 138-139.

16. ვჯობაძე, ადრეული შუა საუკუნეების მონასტრები, გვ. 201-210.

ვჯობაძე, შენიშვნები ოთხთა ეკლესიაში სიონის ალეგორიული გამოსახულების სიუჟეტის შესახებ. ლიტერატურა და ხელოვნება, თბ., 1999, გვ. 69-78; ვჯობაძე, ოთხთა ეკლესიის ერთი გამოსახულების არსის შეცნობისათვის, კრებ. ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო IV, თბ., 2005, გვ. 257-259.

17. ნალექსიძე, დხოშტარია, ახალი ცნობები ტაო-კლარჯეთის სიძველეთა შესახებ. ლიტერატურა და ხელოვნება, თბ., 1991, ი.ი., 137-142; ნალექსიძე, ოთხთა ეკლესიის მოხატულობის თეოლოგიური საფუძვლები, ლიტერატურა და



ოთხთა ეკლესია
ინტერიერი, ხედი აღმოსავლეთისკენ

OTIKHTA EKLESIA
INTERIOR, VIEW TOWARDS THE EAST



ოთხთა ეკლესია, ჩრდილოეთი ფასადი

OTKHTA EKLESIA, NORTH FAÇADE

ე. პრივალოვას მიხედვით, წმ. დედის გამოსახულება თავისივე წარწერით – „სიონი“ – ზეციური იერუსალიმის პერსონიფიკირებული გამოსახულებაა; თუმცა იგი ასევე არ გამორიცხავს, რომ ეს იყოს „დედაჲ ყოველთა ეკლესიათაჲ“, რაც მინიერ წმ. ქალაქ იერუსალიმს უკავშირდება. ხოლო მასზე არსებული წარწერა „სიონი“ ტაძრის სახელწოდების, მისი ღმრთისმშობლისადმი მიძღვნის მიმანიშნებელი შეიძლება იყოს¹⁸.

ხელოვნება. თბ. 1991, n.4, გვ. 103-123.

18. ეპრივალოვა, ზიგი რამ ტაო-კლარჯეთის მონასტელების შესახებ. საქართველოს ეკლესიის, ქართული სასულიერო მწერლობისა და ქრისტიანული ხელოვნების ისტორიის საკითხები, თბ., 1995, გვ.316-322; ეპრივალოვა,

to come true, but, regrettably, my excitement was marred by the war launched in Georgia.

The same summer, by a strange coincidence, Marika Didebulidze, my colleague, presented me with a collection of unedited works entitled *From the History of Georgian Painting*¹¹ by the renowned Georgian scholar, Tinatin Virsaladze, published in 2007 by the Chubinashvili Georgian Art History Research Centre. The book contains historical and art historical analyses of three sites, including that of Otkhta Eklesia¹².

The editors of this brilliant publication, who were colleagues of Tina Virsaladze, conclude the book with the following words: 'It is without doubt that the collection of the works of the great - let us at least now dare use this epithet - scholar will not only enrich our knowledge of the Middle Ages, but will also guide many of the current and future researchers.'¹³

This, I can say, held true for me. The publication prompted me to produce research on a small, yet highly important mural fragment from Otkhta Eklesia.

History of the Research Undertaken on a Medallion from Otkhta Eklesia

The painting adorning the sanctuary window of the church, the theological essence of which is the subject matter of this paper, belongs to the fourth of the five registers of paintings in the basilica and is unique in terms of its content. The painting is emphasized by an image of a holy woman holding a church model, which is set in a medallion adorning the central part of the apse window. The image has yielded controversial opinions in scholarly literature. I will hereby attempt to outline briefly the history of the study of this fragment:

The initial analysis of the fragment was made by E. Takaishvili, who identified the image as a donor.¹⁴

According to N. and J. M. Thierry, this is an image of the 4th century Saint, Queen Nana, the first Christian Queen of Iberia and the Christian name of the queen must have been Nino. 'Nino' was by mistake read instead of 'Sioni' which in Georgian means Zion due to which the basilica was considered to have been dedicated to her¹⁵.

11. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*.

12. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, pp.17-47.

13. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p.7.

14. Е.Такайшвили, *Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии*, Тбилиси, 1952, с. 85-86.

15. N.et J.M.Thierry, 'Notes d'un nouveau voyage en Géorgie Turque', *Bedi Kartlisa, Revue de Kartvélogie*, vol. XXV, 1968, p. 62-63 ; N.et J.M.Thierry, 'Peintures du Xe siècle en Georgie Méridionale et leurs rapports avec la peinture Byzantine d' Asie Mineure', *Cahiers archéologiques*, vol. XXIV, 1975, pp. 73-113 ; N. Thierry, 'Le souverain dans les programmes d' églises en Cappadoce et en Géorgie du Xe au XIIIe siècle', *Revue des études géorgiennes et*

ამავე ფრესკულ გამოსახულებას 1995 წელს სპეციალური ნაშრომი უძღვნა ზ. სხირტლაძემ, სადაც ავტორი შეეცადა საკმაოდ ვრცლად მიმოხილული მასალის გათვალისწინებით დაესაბუთებინა, რომ ეს არის „წმ. სიონის“ გამოსახულება, როგორც ზეციური იერუსალიმის — „დედა ყოველთა ეკლესიათა“¹⁹. ამ აზრს იზიარებს მარიამ დიდებულიძე²⁰. ოდნავ მოგვიანებით, ზაზა სხირტლაძემ გარკვეულწილად შეცვალა თავისი მოსაზრება, თუმცა, ჩემი ფიქრით, ამჯერად რამდენადმე უფრო ბუნდოვნად გადმოსცა თავისი შეხედულება: „მთელ რიგ გამოსახულებათა შორის, ტაძრის ფრესკებში, უწინარეს ყოვლისა სიონის პერსონიფიკაციაა საგულვეტელი. ტაძარი, რომელიც დედა-ეკლესიის სიმბოლურ ფიგურას ხელთ უჭყრია, რასაკვირველია, უწინარეს ყოვლისა, თავად ოთხთა ეკლესიის ბაზილიკის გამოსახულებაა, მაგრამ იმავდროულად იგი უფლისა და მის მონაფეთა მიერ დაფუძნებული ეკლესიის ხატის მნიშვნელობასაც იტვირთავს... არაფერი ჩანს უჩვეულო იმაში, რომ დავითის (იგულისხმება დავით კურაპალატი) მისწრაფებაში — თავისი ღვანლითა და განგებით აგებულ ბაზილიკაში ეხილა სიონის ხატი, ხოლო თავად იგი მოსეს, მელქისედეკის, დავითის, სოლომონისა და კონსტანტინეს დარ მმართველად ყოფილიყო წარმოჩენილი“²¹.

რსირაძის მოსაზრებით, საქართველოში წმ. სოფიას იდეა დაუკავშირეს ღმრთისმშობლის ეკლესიებს — „სიონს“. როგორც ავტორი განმარტავს თავის დებულებას: ღმრთისმშობლის სახელობის ქართულ ტაძრებში იგულისხმება სუფევა საღმრთო სიბრძნისა, „აია-სოფიასი“...²²

თინათინ ვირსალაძე ფრესკული მედალიონის შესახებ

ვიდრე ოთხთა ეკლესიის ზემოაღნიშნული ფრესკული მედალიონის გამოსახულების თეოლოგიურ კვლევას დავიწყებდე, არ შემიძლია სრულად არ მოვიყვანო ამ საგნებით გამორჩეული ფრესკული ფრაგმენტის თ. ვირსალაძისეული აღწერა, რაც ჩემი ფიქრით, მეცნიერული კვლევის საზღვრებს სცილდება და ფაქტობრივად, ისევე როგორც მთელი მისი ნაშრომი, მხატვრულ-მეცნიერული ესეს

ზოგიერთი შენიშვნა ტაო-კლარჯეთის მონათელობათა შესახებ, წელიწადი, II, თბ. 1996, გვ. 5-14.

19. Z.Skhirtladze, 'Mother of all Churches: Remarks on the Iconographic Programme of the Apse Decoration of Dort Kilise', Cahiers Archeologiques, XLIII, 1995, გვ. 101-116.

20. მდიდებულიძე. ოთხთა ეკლესია. გამოუქვეყნებული ნაშრომი.

21. ზ.სხირტლაძე. იერუსალიმი-ათონი-ტაო, დავით კურაპალატის საქტიტორო ღვანლი და ოთხთა ეკლესია, ბიზანტინოლოგია საქართველოში, 2, თბ., 2009, გვ. 707, 714. იხ. აგრეთვე: ზ. სხირტლაძე, ოთხთა ეკლესიის ფრესკები, თბ., 2009, გვ. 122-153.

22. რსირაძე, კულტურა და სახისმეტყველება, თბ., 2008, გვ. 57-74.

The inscription accompanying the aforementioned mural fragment was correctly read by W. Djobadze as 'Zion'. Therefore, the scholar considered the painting to be an allegorical image of Holy Zion or heavenly Jerusalem¹⁶.

N. Aleksidze and D. Khoshtaria interpreted this image as Holy Sophia – holy wisdom – as they read Holy Sophia instead of Holy Sioni or Holy Zion¹⁷.

E. Privalova asserted that the image of a holy woman and the accompanying inscription 'Zion' personify heavenly Jerusalem; though she did not rule out that it could be the Mother of all Churches, which is associated with the earthly holy city of Jerusalem. The inscription 'Zion', according to the scholar, could be indicative of the name of the church and its dedication to the Virgin¹⁸.

The same fresco became the subject matter of research conducted by Z. Skhirtladze in 1995. The scholar attempted to prove, in the view of the vast material analysed by him, that this was the image of 'Holy Zion', which is the Mother of all Churches¹⁹ of heavenly Jerusalem. Marika Didebulidze holds the same viewpoint.²⁰ Later, Zaza Skhirtladze changed some aspects of his assumption, but, in my opinion, this time his viewpoint is not completely clear: 'firstly, the personification of Zion should be seen in this type of images on the church frescos. The church, which is regarded as the symbolic figure of the mother church, undoubtedly is the image of Otkhta Eklesia Basilica, but at the same time, it has another concept – the image of the church founded by the Lord and his apostles... There is nothing strange in Davit's (Davit Kuropalates) aspiration to see the image of Zion in the Basilica built by his will and effort and have himself presented as a great ruler like Moses, Melchizedek, David, Solomon or Constantine'²¹.

caucasiennes, n. 4, 1988, pp. 138-139.

16. V.Jobadze, *adreuli shua saukunebis k'art'uli monastrebi*, pp. 201-210; V.Jobadze, 'Shenishvnebi ot'xt'a eklesiishi sionis alegoriuli gamosaxulebis siuxvis rk'ebis shesaxebs', *literatura da xelovneba*, T'bilisi, 1999, pp.69-78; V.Jobadze, 'ot'xt'a eklesiis ert'i gamosaxulebis arsis shec'nobist'vis', *axlo aghmosavlet'i da sak'art'velo*, IV, T'bilisi, 2005, pp.257-259.

17. N.Alek'sidze, D.Xoshtaria, *axali c'nobebi tao-klarjet'is sidzvelet'a shesaxebs*, *literatura da xelovneba*, n.1. T'bilisi, 1991, pp.137-142; N.Alek'sidze, *ot'xt'a eklesiis moxatulobis t'eologiuri sap'udzvebi*, *literatura da xelovneba*, n.4, T'bilisi, 1991, pp.103-123.

18. E.Privalova, 'zogi ram tao-klarjet'is moxatulobis shesaxebs', *saqart'velos eklesiis, qartuli sasuliero mwerlobisa da k'ristianuli xelovnebis istoriis sakit'xebi*, T'bilisi, 1995, pp.316-322; E.Privalova, 'zogiart'i shenishvna tao-klarjet'is moxatulobat 'a shesaxebs', *celicdeuli*, II, T'bilisi, 1996, pp. 5-14.

19. Z.Skhirtladze, 'Mother of all Churches: Remarques on the Iconographic Programme of the Apse Decoration of Dort Kilise', in *Cahiers Archeologiques*, XLIII, 1995, pp.101-116

20. M.Didebulidze, *ot'xt'a eklesia*, (unpublished work).

21. Z.Skhirtladze, 'ierusalimi-at'oni-tao, davit' kurapalatis sak'tituro ghvacli da ot'xt'a eklesia', *bizantinologia sak'art'veloshi*, 2, T'bilisi, 2009, pp.707, 714. see: Z.Skhirtladze, *ot'xt'a eklesiis p'reskebi*, T'bilisi, 2009, pp.122-153.

ჯანრის ბრწყინვალე ნიმუშს შეიძლება მივაკუთვნოთ. ჩემთვის აბსოლუტურად ამოუცნობია როგორ ახერხებს იგი, ამ ძეგლის მონახულების გარეშე (რისი საშუალებაც მას არასდროს ჰქონია), იმ დროს არსებული, ალბათ, უხარისხო ფოტოების საფუძველზე ასე მრავალსახად აღიქვას არა მარტო მთლიანი ძეგლი, არამედ მისი თითოეული დეტალიც კი. იგი თითქმის ხედავს ტაო-კლარ-ჯეთის ქართულ ძეგლებს საუკუნეებს მიღმა, გრძნობს იმ მშენებელთა თუ მხატვართა სულიერ განწყობას და ძალზე ცოცხლად გვანდის ყოველივე ამას. ქ-ნი თინას მეცნიერული აზროვნების ეს შთამბეჭდავი სტილი ძალზე მაგონებს მისი თაობის მეცნიერთაგან ქ-ნი ელენე შეტრეველის, ჩემი მასწავლებლის სტილსაც. თუ ქ-ნი თინას კვლევის სფერო მხატვრულ-არქიტექტურული და ფერწერული ძეგლები იყო და ყოველივე ესაა მისი სახოვანი სტილის შთამაგონებელი წყაროც, ქ-ნი ელენე ასეთივე წარმატებით აცოცხლებდა ჩვენი კულტურის, ერთი სამწერლობო კერისა თუ მონასტრის ისტორიას, ხშირ შემთხვევაში, მხოლოდ ხელნაწერში შემორჩენილი ერთი პატარა მინანქრისა თუ ანდერძის შინაარსის კვლევის საფუძველზე. ხოლო ორივე მათგანის იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტრის მოხატულობისა და ისტორიის კვლევა²³ პირადად ჩემთვის სანიმუშო მაგალითია ნიჭიერების, პროფესიონალიზმისა და მეცნიერული ეთიკისა, თუნდაც განსხვავებული აზრის შემთხვევაში.²⁴

ახლა კი კვლავ მივუბრუნდები ოთხთა ეკლესიის საკუთხეველის სარკმლის ჩვენთვის საინტერესო მოხატულობას. იმის გამო, რომ მას ქ-ნი თინაზე უკეთესად ნამდვილად ვერ აღვწერ, გავიმეორებ ქ-ნი თინას ძალიან დეტალურ და შთამბეჭდავ აღწერილობას:

„დღი, ტაძრის სივრცისკენ ფართოდ გადახსნილი სარკმლის თაღში მოთავსებულია მრგვალი მედალიონი სამეფო სამოსში გამოწყობილი წმ. დედის მკერდზეთი გამოსახულებით, რომელსაც ხელში ეკლესიის მოდელი უპყრია. წმინდანი ტაძარს მარცხენა დაბურვილ ხელს შეაპყვავებს, მარჯვენა კი მის ნახნაგებზე აქვს შემოვლებული. სახე და მარჯვენა ხელის მტევანი საღებავის დეფორმაციის გამო ძლიერაა გამუქებული, სახე კი, ამასთან, შელახულიცაა; მიუხედავად ამისა, მოჩანს სახის მოგრძო ოვალი (ის კიდევ უფრო გრძელიც ჩანს ნიკაპის ჩასწვრივ, კისერზე ამონაცვენი ბაცი ხაზის გამოისობით), წარბების თანაბარი რკალები, სწორი, მოგრძო ცხვირი, მარწყუით წარბებს შუა. თმა ახლა, სურათზე, ღია ფერისა ჩანს, მაგრამ იქნებ ესეც საღებავის ჩამოშლის შედეგია? წმინდანის სამოსი ფერფლისფერ-ცისფერია, წრისებრი ორნამენტითა და თვლებით დაქარგული საყლოთი; მასზე მოვდებულია ნახევრადგამჭვირვალე თეთრი ქსოვილის მოსასხამი, მხარზე ფიბულით შებნეუ-

23. ელ.შეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962; Т.Вирсаладзе, Роспись Иерусалимского Крестного Монастыря и Портрет Шота Руставели, Тб., 1974.

24. ქ-ნმა ელენემ ქ-ნი თინას გარდაცვალების შემდეგ არც კი დაასრულა და დაბეჭდა რეცენზია მის ნიშნზე – იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტრის მოხატულობის შესახებ, მიუხედავად მისი საფუძვლიანად განსხვავებული მოსაზრებისა.

R. Siradze claimed that in Georgia the idea of Holy Sophia was related to the churches dedicated to the Virgin – 'Zion'. The author explains his ideas in the following way: 'the Georgian churches dedicated to the Virgin presuppose the presence of holy wisdom or 'Hagia Sophia'²².

Tinatin Virsaladze's Views on the Fresco Medallion

Before starting an analysis of the aforementioned fresco medallion adorning Otkhta Eklesia, I feel obliged to present a full description of this fragment offered by T. Virsaladze, which, to my mind, goes beyond the scope of scholarly analysis and allows us to attribute this extract, as well as the entire work, to the genre of a literary-scholarly essay. It is hardly conceivable how she achieved such a broad understanding of the monument and its separate details without having visited the site; she never having had an opportunity to do so, based her opinions on presumably low-quality photos available at that time. She appears to have developed a vision of these sites across the centuries as well as a feel for the state of mind of the builders and painters, which she managed to present in a lively manner. Her impressive style of rendering scholarly thought reminds me of the style of my teacher, Elene Metreveli, who belonged to the same generation of scholars as T. Virsaladze. While the latter's research was focused on and inspired by ecclesiastical architecture and paintings, E. Metreveli succeeded to the same extent in bringing alive the culture of Georgia and the history of separate scriptoria or monasteries, often by analyzing a small note or a colophone preserved in a manuscript. The study of the paintings and the history of the Holy Cross Monastery in Jerusalem, carried out by both scholars²³, for me personally, is a model of talent, professionalism and scholarly ethics, even in the case of conflicting opinions²⁴.

Now let me return to the aforementioned painting adorning the window of the sanctuary of Otkhta Eklesia. I will hereby quote a detailed and an impressive description of this section given by Tina Virsaladze, as I do not think I would be able to offer a better description:

'The arch of a large window, widely open towards the church nave, bears a round medallion featuring a bust image of a holy woman clad in a royal attire and holding a church model. The saint supports the church with her covered left hand and circles the corners of the church with her right hand. The face and the right hand have turned dark because of paint deterioration and the face is also damaged. Despite this, it is still possible to discern the long oval shape of the face which appears even longer along the chin owing to the missing light line on the neck and even the arcs of the eyebrows

22. R.Siradze, *kultura da saxismetqveleba*, T'bilisi, 2008, pp. 57-74.

23. El.Metreveli, *masalebi ierusalimis k'art'uli koloniis istoriasat'vis*, T'bilisi, 1962; Т.Вирсаладзе, *Роспись Иерусалимского Крестного Монастыря и Портрет Шота Руставели*, Тб., 1974.

24. E.Metreveli refused to complete and publish her critical review of a book on the paintings in the Holy Cross Monastery by T.Virsaladze after the death of the latter, despite her fundamentally different viewpoint.

ლი. თმებს ცისფერი ბადე უმაგრებს, თავს კი ფანტასტიკური, ხუროთმოძღვრული ტიპის გვირგვინი უშვებებს. ტაძარი წმ. დედის ხელში ოთხთა ეკლესიის ბაზილიკის ფორმას, მის საფასადო თაღნარს გვიჩვენებს. შარავანდზე მოოქრის ნარჩენებია. მედალიონის ფონი ლურჯია, მას ყვავილოვანი წნული არშია ევლება. მედალიონის ორსავე მხარეს სიუხვის ორი რქაა, მათგან ამომაველი ფაშაშა, ბაცი მწვანე ფოთლიანი ყლორტებით, თავად რქები ოქროსია (ოქრა) და ძვირფასი თვლებითაა შემკული. მედალიონის ლურჯ ფონზე თეთრი ასობით გამოყვანილია წარწერა „ს[ი]ონი“²⁵.

წმ. სიონის ეს გამოსახულება, როგორც ზემოთ უკვე აღნიშნა, ბაზილიკის საკურთხეველის მოხატულობის მეოთხე რეგისტრს განეკუთვნება. ამ რეგისტრის მოხატულობის უკეთ გაგებისათვის, იგი სამ ნაწილად დავყავი, თითოეული მათგანი, ბუნებრივია, შინაარსით ერთმანეთთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული. პირველი ნაწილის – წმ. სიონის – შესახებ უკვე მოგახსენეთ. ახლა რაც შეეხება მის მეორე ნაწილს, მას კვლავ ქ-ნი თინას აღწერით წარმოგიდგენთ:

„სარკმლის წირთხლები ორი, მთიან და არქიტექტურულ პეიზაჟში მოქცეული, ფიგურის გამოსახულებითაა შევსებული; სამხრეთ წირთხლზე მოსე წინასწარმეტყველს სინას მთაზე სჯულის ფიცარნი გადმოუცა. იგი მთის ფერდობს აუყვება, შიშისგან პირმიქცეული და დაბურვილი ხელებით ართმევს სჯულის ფიცრებს ცის სეგმენტიდან გამოსულ მარჯვენას. მოსეს თეთრი კვართი და ოქროსფერი ჰიმატიონი მოსავს; მთა წითელია, ალის ენებით. გვერდით ვერტიკალური, თეთრათი გამოყვანილი ასომთავრული წარწერაა: „მოსე“. მის თავზე ბუნდოვნად ჩანს პატარა რგოლიც, მასში კი, თითქმის რაღაც ბერძნული A-ნის მაგვარია. ნ. და ჟ. მ. ტიერები მას სიტყვა AGIOS-ის ქარაგმად მიიჩნევენ ...“²⁶

„სარკმლის ჩრდილოეთ წირთხლზე აარონ მღვდელმთავარი, მოსეს ძმაა წარმოდგენილი (და არა მელქისედეკი, სალემის მეფე, როგორც ნ. და ჟ.მ. ტიერები ფიქრობენ)²⁷. იგი ტაძრისა ანდა სანამებლის კარვის წინ დგას, რასაც სალხინებლის წვრილ სვეტებზე მენამული კრეტსაბმელი მიგვანიშნებს. მარცხენა ხელით აარონს აღთქმის კიდობანი უყრია, განზე განეულ მარჯვენაში კი, ალბათ, სასაქმევლე იქნებოდა. მას მღვდელმთავრის ტანსაცმელი მოსავს – თვლებით მოოჭვილი დიადემა, მანტია, კაბა და პერანგი. დეტალებით ეს გამოსახულება ძალზე უახლოვდება აარონის

25. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 25.

26. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 25.

27. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ.25. ასევე ფიქრობენ დანარჩენი მეცნიერებაც, რომელთაც ამ ძეგლზე ეუმჯიათ. მხოლოდ ვ.ჯობაძეს შეეპარა ეჭვი, რომ აქ მელქისედეკის გამოსახულება იყო. იგი აღნიშნავს, რომ მხატვრობის ადგილზე გასრეჯისას მან, ვერ დაადასტურა ფეშუქებისა და მასზე დანაწილი ნივთების არსებობა. ამას გარდა, კომპოზიციის განხილვისას სათვალავშია ჩასაგდები მელქისედეკის მარჯვნივ მდგომი იდუბალი ფიგურაც. იხ. ვ.ჯობაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები, გვ.191.



ოტხტა ეკლესია, აღმოსავლეთი ფასადი

OTCHKHA EKLESIA, EAST FAÇADE

გამოსახულებებს კიევის წმ. სოფიას მოზაიკასა და ბობიოს №20 ამაჟღერებდა²⁸.

აი, როგორ აღწერს თ. ვირსალაძე ოთხ ეკლესიის აფსიდის მოხატულობის მეოთხე რეგისტრის კიდევ ერთ ნაწილს: „ამავე რეგისტრზე, ოღონდ უკვე საკურთხეველის აფსიდის კედლებზე, მწკრივად მდგომი წინასწარმეტყველებისა და წმ. მღვდელმთავართა გამოსახულებებია მოთავსებული – სარკმლის ერთსა და მეორე მხარეს ჯერ ოთხ-ოთხი წინასწარმეტყველია, მერე კი – ოთხ-ოთხი წმ. მამა. სარკმელთან პირველნი დავით და სოლომონ წინასწარმეტყველნი დგანან სამეფო შესამოსელში – სოლომონს ბაცი მწვანე კვართი და მუქი წითელი მოსასხამი აცვია, დანარჩენ ექვს წინასწარმეტყველს ანტიკური კვართები და ჰიმეტიონები მოსავთ“²⁹.

ოთხთა ეკლესიაში, როგორც ქ-ნი თინა სამართლიანად აღნიშნავს, ბევრია „არაჩვეულებრივი“³⁰. თუმცა, ჩემი ფიქრით, მაინც სრულიად უნიკალურია ბაზილიკის აფსიდის დიდი სარკმლის ნიშთბლში ცენტრალურ ადგილას ჩასმული მედალიონი წმ. დედის გამოსახულებით, რომელსაც ხელში ეკლესიის მოდელი უჭირავს³¹. ფაქტობრივად, ეს გამოსახულება გასაღებია არა მარტო ამ ეკლესიის საკურთხეველის მოხატულობის არსის გასაგებად, არამედ ბაზილიკის სახელწოდების გასარკვევადაც³².

კვლევას სწორედ მედალიონის შინაარსის ახსნით დაიწყო და შევეცდები ასევე ბაზილიკის საკურთხეველის კედლის მხატვრობის ჩვენთვის საინტერესო IV რეგისტრის სამივე ნაწილის არსის გააზრებას. ყოველივე ეს, ფაქტობრივად ქ-ნი თინას კვლევას ეფუძნება და მის გაგრძელებას წარმოადგენს. ჩემი ფიქრით, ქ-ნი თინას ეს ნაშრომი, ალბათ, დასრულებულად არც კი მიაჩნდა და ამის გამო გადადო, არ გამოაქვეყნა (როგორც ზემოთ ითქვა, იგი მხოლოდ ახლაბანს გამოიყა).

მოხატულობის პირველი ნაწილი – მედალიონში ჩასმული წმ. დედის გამოსახულება, ხელში ეკლესიის მოდელით.

მრავალრიცხოვან და ძალზე საინტერესო პარალელების მოხმობით, აი, როგორ ხსნის ამ გამოსახულების შინაარსს ქ-ნი თინა:

„როგორც თვით გამოსახულების რეალიებიდან, ასევე მოხატულობის საერთო შინაარსიდან გამომდინარე ჩვენ ფრესკას განვმარტავთ, როგორც წმ. სოფიას გამოსახულებას“³³.

ჩემი ფიქრით, ეს სავსებით სწორი განმარტებაა. ძალზე საინტერესოა აღინიშნოს, რომ

28. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 26.

29. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 26.

30. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 28.

31. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 28.

32. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 28.

33. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 29.

and the straight nose with a loop between the eyebrows. The hair now seems light on the picture, but this may also be the result of the weathering of the paint. The clothes of the saint are grayish blue with a circular ornament and a collar embroidered with jewels; thrown over it is a semi-transparent coat, which is done up with a fibula around the shoulder. The hair is supported with a blue net and the head is adorned with a fantastic crown of an architectural type. Held by a holy woman, the church model displays the basilica design of Otkhta Eklesia, namely its facade arcade. The halo has signs of gilding. The background of the medallion is blue and is surrounded with a twisted floral frame. On each side the medallion is flanked by a horn of abundance from which plump, light green leafy shoots emanate; the horns are of gold ochre and are adorned with gems. There is an inscription in white letters 'S[i]joni' (Zion) against the blue background'.²⁵

As mentioned, this image of Holy Zion belongs to the fourth register of the sanctuary painting. For facilitating the interpretation, I have divided the mural into three parts, which are closely linked to each other in terms of their content. I have already dealt with the first part - Holy Zion. As regards the second part, I will again quote from the description provided by T. Virsaladze:

'The window jambs are filled with two figures placed in a mountainous, architectural landscape; the south jamb shows the presentation of tablets to Moses the prophet on Mount Sinai. Up the slope, grasped with fear and with covered hands Moses accepts tablets from the right arm extending from the sky. Moses is clad in a white robe and a gold himation: the mountain is engulfed in red tongues of flames. Next to it is a vertical inscription in asomtavruli (Georgian majuscule) letters executed with tetra: 'Moses'. Above, a small ring can be seen a letter vaguely reminding one of the Greek 'Α'. N. and J. M. Thierry interpreted this as a contraction of the word ΑΓΙΟΣ...'²⁶

'The north jamb displays Aaron the High Priest, brother of Moses and not Melchizedek king of Salem, as N. and J. M. Thierry asserted²⁷. He stands before a temple or a martyrium, which is indicated by a purple veil on the narrow pillars of the purgatory. In his left hand Aaron has the Ark of the Covenant, and most likely it is an incense burner in his right hand held cross-wide. He wears clerical clothes – a diadem adorned with jewels, a robe, a dress and a shirt. With its details, the image has a close affinity with Aaron's representations in Kiev's Holy Sophia's mosaic and Bobio ampoule No20'²⁸.

This is how T. Virsaladze describes the third part of the fourth register paintings: 'in the same

25. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 25.

26. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 25.

27. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 25. Other scholars, who had worked on this site, are of the same opinion. Only W. Djobadze doubted the proposition that it was Melchizedek. He noted that while visiting the site, he failed to establish the presence of a paten and objects placed on it. In addition to this, a mysterious figure standing next to Melchizedek is also to be taken into account when analyzing the composition. see: Jobadze, *adreuli shua saukuneebis k'art'uli monastrebi*, p.191.

28. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 26.

თავდაპირველად, მედალიონში არსებული წარწერა ქ-ნმა თინამ ამოიკითხა როგორც „ნ, ს, ო, ი“ და შესაბამისად აღადგინა როგორც „წმიდა სოფია“. მაგრამ უკვე მოგვიანებით, ნ. და ჟ. მ. ტაყრების მიერ გამოგზავნილი უკეთესი ხარისხის ფოტოს საფუძველზე მან სავსებით სწორად წაიკითხა „წმ. სიონი“, თუმცა აზრი მაინც არ შეუცვლია და ბაზილიკა წმ. სოფიას სახელობისად მიიჩნია³⁴.

ქ-ნმა თინამ კარგად იცოდა, რომ სახელწოდება „სიონი“ ქართულ საეკლესიო ტრადიციაში ღმრთისმშობლის მიძინების თემას უკავშირდებოდა და თანაც ამ დღესასწაულისადმი მიძღვნილი ყველა ეკლესია დღესაც „სიონად“ იწოდება საქართველოში. მაგრამ იგი ასევე სავსებით სამართლიანად აღნიშნავს იმასაც, რომ ქართული ხელოვნებისათვის არაა დამახასიათებელი ეკლესიის განმასახიერებელი ღვთაებრივი დედოფლის სახე. მისი აზრით, „ასეთი ინტერპრეტაციის წინააღმდეგ მეტყველებს ფრესკა იშხნის ტაძარში, რომელიც ოთხთა ეკლესიის ფრესკის ასლია“³⁵. აქ წმ. დედა ჩრდილოეთი მკლავის სარკმელშია წარმოდგენილი, სხვა წმინდანთა რიგში და ცხადია, რომ ეს არც ღმრთისმშობელია და არც ეკლესიის განსვენებული გამოსახულება, არამედ სავსებით კონკრეტული წმინდანი — წმ. სოფია, სიბრძნე უფლისა, რომელმან „იშენა თავისა თვისისა სახლი“³⁶.

მართალია, არც წარწერები და არც წერილობითი წყაროები, ქ-ნი თინას აზრით, არაფერს გვუვებება იმის თაობაზე თუ ვისი სახელობისა იყო ოთხთა ეკლესიის ტაძარი, მაგრამ მხატვრობის არაჩვეულებრივი დეტალური ანალიზის საფუძველზე იგი, სავსებით სამართლიანად, დაასკვნის, რომ ტაძარი წმ. სოფიასადმი იყო მიძღვნილი. შემდეგ კი იქვე დასძენს, რომ ეს სრულიად უნიკალური შემთხვევაა, რადგანაც არც ოთხთა ეკლესიის ბაზილიკის აღენებამდე და არც მას შემდეგ, საქართველოში წმ. სოფიასადმი მიძღვნილი ეკლესია არ აუგიათ³⁷.

წმინდა სოფია, თუ წმინდა სიონი?

ფაქტობრივად, ოთხთა ეკლესიის სახელწოდებისა და მისი მოხატულობის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში დღეს არსებული განსხვავებული მოსაზრებები რომელთაც უკვე შევხვხ, როგორც ჩანს, მხოლოდ და მხოლოდ ერთი მიზეზით შეიძლება აიხსნას. ეს მიზეზი, ჩემი ფიქრით, ფრესკულ მედალიონში მოთავსებული წარწერაა, სადაც იკითხება „სიონი“. წარწერის „სიონად“ წაკითხვა,

34. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 29-43.

35. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 29.

36. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 29.

37. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 43.

register, but this time on the walls of the sanctuary apse are shown the images of the prophets and high priests in rows – first come four prophets, and then four high priests on each side of the window. First towards the window are David and Solomon the prophets in royal attire – Solomon has a light green robe and a dark red cape, while the remaining six prophets are clad in ancient tunics and himatia²⁹.

Otkhta Eklesia, as Tina Virsaladze has rightly noted, is ‘unusual’³⁰ in many ways. Yet, to my mind, what is the most unusual is the medallion with the image of a holy woman with a church model, set in the central part of the jamb of a large window of the basilica³¹. This image is a key not only to the understanding of the essence of the paintings adorning the sanctuary of the church, but also to the elucidation of the name of the basilica³².

I will begin by explaining the content of the medallion and will try to have an insight into the essence of each of the three parts of the fourth register of wall paintings. The research essentially builds on and continues the research carried out by T. Virsaladze. It is my understanding that Tina Virsaladze did not consider her research completed and therefore postponed its publication.

The first part of the painting contains a holy woman holding a church model set in a medallion.

Drawing numerous interesting parallels, T. Virsaladze gives the following interpretation of the image:

‘Considering the context of the image, as well as the overall content of the paintings, we identify the fresco as an image of Holy Sophia’³³.

This seems to be a plausible explanation. It is of note that the inscription in the medallion was first deciphered by T. Virsaladze as ‘Ç, S, O, I’ the letters making up the Georgian words for Holy Sophia, ‘Tsmida Sopio’. Later, however, a better-quality photo provided by N. and J.M. Thierry allowed her to suggest a new, more exact reading – ‘Holy Zion’, but she still adhered to the opinion that the basilica was dedicated to Holy Sophia.³⁴

T. Virsaladze did know that Georgian ecclesiastical tradition relates ‘Zion’ to the Dormition and that all churches dedicated to this feast are called ‘Sioni’ (Zion) in Georgia to the present day. Yet, the scholar also rightly noted that the personification of the church in the image of a divine queen is far from being characteristic of Georgian art. According to her, ‘a fresco at Ishkhani, which is a copy of the one at Otkhta Eklesia, provides evidence against such an interpretation’.³⁵ Here, a holy woman is depicted on a window

29. Virsaladze, *k’art’uli mxatvrobis istoriidan*, p. 26.

30. Virsaladze, *k’art’uli mxatvrobis istoriidan*, p. 28.

31. Virsaladze, *k’art’uli mxatvrobis istoriidan*, p. 28.

32. Virsaladze, *k’art’uli mxatvrobis istoriidan*, p. 28.

33. Virsaladze, *k’art’uli mxatvrobis istoriidan*, p. 29.

34. Virsaladze, *k’art’uli mxatvrobis istoriidan*, p. 29-43.

35. Virsaladze, *k’art’uli mxatvrobis istoriidan*, p. 29.

საკამათო აღარ არის, რადგანაც დღესაც, მიუხედავად ფრესკის მძიმედ დაზიანებისა, წარწერა სრულიად გარკვევით იკითხება, რაშიც მეც დავრწმუნდი ტაძრის მონახულებისას.

ბუნებრივია, დაისმის კითხვა, მაშ როგორ შეიძლება აიხსნას წმ. სოფიას სახელობის ტაძარში, წმ. სოფიას გამოსახულებასთან არსებული განმარტებითი წარწერის „სიონის“ არსებობა და რა კავშირია „წმ. სოფიასა“ და „სიონს“ შორის?

ამასთან დაკავშირებით უპირველეს ყოვლისა, ალბათ, მნიშვნელოვანია გავიხსენოთ წმ. სოფიას-ლეთაებრივი სიბრძნის განმარტებები წმ. წერილიდან.

ახალი აღთქმა:

! ახალი აღთქმის მიხედვით ლეთაებრივი სიბრძნე³⁸ თვისებაა წმ. სამების მეორე პირის, ქრისტე-ლოგოსის, რომელიც მას უფლისგან ებოძა³⁹:

„მისგან ხართ თქვენც ქრისტე იესოში, რომელიც იქმნა ჩვენთვის სიბრძნე ღმრთის მიერ...“ | კორ. I, 30.

წმ. პავლე მას ქრისტეს ღმრთის ძალსა და სიბრძნეს უწოდებს:

„ჩვენ კი ვქადაგებთ ჯვარცმულ ქრისტეს: იუდეველთათვის საცდურს, ბერძენთათვის სიშლევს.. ქრისტეს, ღმრთის ძალსა და სიბრძნეს“. | კორ. I, 23-24.

ძველი აღთქმა:

! ძველი აღთქმის თანახმად, ლეთაებრივი სიბრძნე — „სოფია სიბრძნე უფლისა“, ზოგადად, სამყაროს იდეაა, რომელიც წინ უსწრებდა უფლის მიერ სამყაროს შექმნას⁴⁰:

„უფალმან [მე სიბრძნე] შემიძინა თავისი გზის დასაწყისში, თავის ქმნილებამდე დასაბამით; ... როცა არ იყო უფსკრულები, მაშინ გავჩნდი, როცა არც წყალუხვი წყაროები იყო; მე გავჩნდი ვიდრე მთები დამყარდებოდნენ, ბორცვზე უწინარეს; როცა ჯერ არც ქვეყანა იყო შექმნილი, არც მინდორ ველები და არც სამყაროს პირველი მტკერი“ ... იგავნი სოლომონისი 8,1-36.

!! ძველი აღთქმის შემდეგი განმარტების მიხედვით ლეთაებრივი სიბრძნე დიდებული მხატვარი, შემოქმედი და აღმშენებელია, რომელმაც იშენა სახლი თვისი, იგივე ტაძარი ღმრთისა, სამეფო

38. სანტერკსოა, რომ ახალი აღთქმის კომენტარებში თვით ძელი, რომელზედაც ჯვარს უკვა მაცხოვარი, წყაროა სიბრძნისა, იხ. კორინთელთა მიმართ, 6. Толковая Библия или комментарии на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета, Стокгольм, 1987, т.3. გვ. 22.

39. მარკოზი I,10; ლუკა 4,18. იხ ასევე: The Oxford Dictionary of the Christian church, ed. F.L. Cross, E.A. Livingstone, oxford, 1997, გვ. 1755.

40. Толковая Библия, т 1, кн. Притчей Соломоновых, გვ.450.

of the north arm, among a row of other saints. It is obvious that the image is neither of the Virgin nor of the Church and it represents a concrete saint – Holy Sophia, the wisdom of the Lord, which ‘has built her house’³⁶.

According to T. Virsaladze, neither inscriptions, nor written records contain any evidence as to whom the church was dedicated. Yet, upon conducting a detailed analysis of the paintings, the scholar rightly assumed that the church was dedicated to Holy Sophia. She also noted that this was a unique case as neither before nor after constructing the basilica of Otkhta Eklesia, did anyone dedicate a church in Georgia to Holy Sophia³⁷.

Holy Sophia or Holy Zion?

The aforementioned diverse opinions about the name and the paintings of Otkhta Eklesia in scholarly literature may be explained only by the one reason and that is the inscription set within the fresco medallion, where ‘Sioni’ (Zion) is read. That the inscription should be read as Zion is without doubt. Even nowadays despite grave damage, it can be read clearly, as I could examine upon visiting the place myself.

The question that naturally follows is how shall we explain the presence of the inscription ‘Zion’ in the Church of Holy Sophia and how are ‘Holy Sophia’ and ‘Zion’ interrelated?

In this light, it is extremely important to refer to the definition of Holy Sophia-divine wisdom - as given in Holy Scripture.

NEW TESTAMENT:

I. According to the New Testament, divine wisdom³⁸ is an attribute of the second member of the Holy Trinity, Christ-Logos, who received it from God³⁹:

‘But of him that are ye in Christ Jesus, who of God is made unto us wisdom...’ (1 Cor. 1, 30).

St Paul refers to Christ as the power of God and the wisdom of God:

‘But we preach Christ crucified, unto the Jews a stumbling block, and unto the Greeks foolishness; But

36. Virsaladze, *k’art’uli mxatvrobis istoriidan*, p. 29.

37. Virsaladze, *k’art’uli mxatvrobis istoriidan*, p. 43.

38. It is interesting that in the comments on the New Testament, the pillar on which Christ was crucified, is the source of wisdom. See: *Corinthians, 6*; *Толковая Библия или комментарии на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета*, Стокгольм, 1987, т.3. стр. 22.

39. Mark, 1.10; Luke 4,18. See also: *The Oxford Dictionary of the Christian church*, ed. F.L.Cross, E.A.Livingston, Oxford, 1997, p. 1755.

უფლისა⁴¹:

„სიბრძნემან სახლი აიშენა, მისი შვიდი ბოძი გათალა. დაკლა თავისი საკლავი, გააზავა თავისი ღვინო და გაშალა თავისი ტაბლა, გაგზავნა თავისი მხეველები, გადასცაბა ქალაქის მალღობები – დან: ... მოდით, დაპურდით ჩემი პურით და შესვით ჩემი განზავებული ღვინო“... იგავნი სოლომონისი 9, 1-5.

ბიბლიური წიგნების, უძველესი ქრისტიანული მწერლობისა და გვიან ანტიკური ხელოვნების გავლენით წმ. სოფიას სამი იკონოგრაფიული ტიპი ჩამოყალიბდა⁴²:

პირველი ტიპი – წმ. სამების მეორე პირი, უკამო ლოგოსი, რომლის თვისებაც არის სიბრძნე, რომელიც მასწავლებელია სიბრძნისა⁴³. ამ შემთხვევაში საუბარია ქრისტეს სხვადასხვა სახით გამოსახვაზე, ასე მაგ: ქრისტე – მღვდელი, ქრისტეს ნახევარფიგურის შემცველი მედალიონი და ა.შ.⁴⁴.

მეორე ტიპი – სოფია ანგელოზი, რომელიც თავად განასახიერებს თვით თვისებას სიბრძნისა, რაც ლოგოსის კუთვნილებაა. სიბრძნის ამ ტიპთან დაკავშირებით ქ-ნი თინა შენიშნავს, რომ გარკვეულ შემთხვევებში ანგელოზის გამოსახულებები ქრისტესაა გაიგივებული, ასე მაგ: ალექსანდრიის მახლობლად კატაკომბების VI-VIII სს-ის ფრესკაზე ანგელოზის გამოსახულებას ახლავს წარწერა – „სოფია – იესუ ქრისტე“⁴⁵. სხვა შემთხვევაში კი ანგელოზის გამოსახულება ცალკე, ქრისტეს გვერდითაა წარმოდგენილი, როგორც მისგან განკერძოებული თვისება სიბრძნისა⁴⁶.

მესამე ტიპი – წმ. სოფიას ქალ-პერსონიფიკაციად გამოსახვა⁴⁷. ქ-ნი თინას აზრით, ამ ტიპს განეკუთვნება ოთხთა ეკლესიის ჩვენთვის საინტერესო მედალიონის გამოსახულებაც⁴⁸. რაც შეეხება მის შინაარსს, აქ იგი ეფუძნება ზემოთ მოხმობილ ბიბლიურ იგავს: „სიბრძნემან იშენა თავისი თვისისა სახლი, და ქუეშე შეუდგა მას შვდნი სუენი და უბრძანა თვსთა მონათა განუშადონ ტაბლამ სიბრძნისმოყუარეთა“⁴⁹.

ვფიქრობ, სავსებით ნათელია ქ-ნი თინას დასკვნა ოთხთა ეკლესიის მედალიონში მოთავსე-

41. Толковая Библия, т. 1: кн. Притчей Соломоновых., გვ. 452.

42. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 30-34.

43. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 30. Толковая Библия, т. 1. გვ. 450, სქ. 22-31.

44. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 30-31.

45. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 31.

46. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 31.

47. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 33.

48. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 33-43.

49. თ. ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 30.

unto them which are called both Jews and Greeks, Christ the Power of God, and the wisdom of God' (1 Cor. 1, 23-24).

OLD TESTAMENT

I. According to the Old Testament, the holy wisdom – 'Sophia wisdom of God' is an idea of the universe in general, which preceded the creation of the world by God⁴⁰:

'The LORD brought me [wisdom] forth as the first of his works, before his deeds of old;... When there were no oceans, I was given birth, when there were no springs abounding with water; before the mountains were settled in place, before the hills, I was given birth, before he made the earth or its fields or any of the dust of the world...' (Proverbs of Solomon, 8, 1-36).

II. According to the comments on the Old Testament, the divine wisdom is a great artist, creator and builder, who built a house, a temple of God, domain of the Lord⁴¹:

'Wisdom has built her house; she has hewn out its seven pillars. She has prepared her meat and mixed her wine; she has also set her table. She has sent out her maids, and she calls from the highest point of the city: ... Come, eat my food and drink the wine I have mixed...' (Proverbs, 9, 1-5).

Biblical books, centuries-old Christian literature and late Antique art yielded three iconographic types of Holy Sophia⁴²:

The first type – the second member of the Holy Trinity, the eternal Logos, whose attribute is wisdom and who is a teacher of Logos⁴³. What is meant here are the various representations of Christ, e.g. Christ – the priest, a medallion containing a half-figure of Christ, etc.⁴⁴.

The second type – Sophia angel, which is an incarnation of wisdom belonging to Logos. In respect to this type of wisdom, T. Virsaladze noted that in certain cases, angel representations were equaled with Christ, as for instance, a 6th-8th century fresco adorning the catacombs near Alexandria contains an inscription, which reads as 'Sophia – Jesus Christ'⁴⁵. In another case, an angel is portrayed next to Christ, as an isolated attribute of wisdom⁴⁶.

40. *Толковая Библия*, т.1, кн. Притчей Соломоновых, стр. 450.

41. *Толковая Библия*, т.1, кн. Притчей Соломоновых, стр. 452.

42. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, pp. 30-34.

43. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 30. *Толковая Библия*, т.1, кн. Притчей Соломоновых, стр. 452, п. 22-31.

44. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, pp. 30-31.

45. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 31.

46. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 31

ბული წმ. დედის გამოსახულების შესახებ, რომ იგი წმ. სოფია. ამასვე ადასტურებს ასევე ქ-ნი თინას მიერ უზუად განხილული შესაბამისი ხასიათის მასალა⁵⁰, თუმცა მათ შორის, ვფიქრობ, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტრის ერთ-ერთი ანალოგიური ხასიათის ფრესკა⁵¹.

ამ ფრესკაზე წმ. სოფია „ქალ-პერსონიფიკაციადა“ გამოსახული შვიდსკეტიანი შენობის წინ მდიდრული სამოსითა და თავზე დიადემით⁵². ეს ფრესკა, ოთხთა ეკლესიის მუდღელიონში მოთავსებული გამოსახულების მსგავსად, წმ. სოფიას მესამე იკონოგრაფიულ ტიპს განეკუთვნება. მაგრამ თუ წმ. ჯვრის მონასტრის ფრესკას წმ. სოფიას მესამე იკონოგრაფიული ტიპისათვის შესაბამისი წარწერა აქვს დართული — „სიბრძნეჲმან იშენა სახლი“⁵³, ოთხთა ეკლესიის იმავე ტიპის გამოსახულებას ერთვის, ერთი შეხედვით, თითქოსდა უჩვეულო წარწერა — „სიონი“.

იზიხათვის, რომ გასაგები გახდეს წმ. სოფიას ზემოხსენებული გამოსახულების „სიონად“ განმარტება, ჩემი ფიქრით, აუცილებელია გავითვალისწინოთ არა მარტო წმ. წერილში არსებული „სიონის“ მნიშვნელობები, არამედ მთელ რიგ სხვა უძველეს ისტორიულ-ჰაგიოგრაფიულ და ლიტურგიკულ ძეგლებში დადასტურებული მასალაც.

პირველ რიგში გავეცნოთ „სიონის“ განმარტებებს წმ. წერილიდან:

I „სიონი“ — წმ. ქალაქის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე უძველესი და ყველაზე მაღალი ბორცვი:

„დაე, იხაროს სიონის მთამ, იმზიარულონ იუდაელმა ქალწულებმა შენი სიმაღლის გამო; ყოველი მხრიდან მიადექით და გარს შემოუარეთ სიონს; დათვალეთ მისი კოშკები“. ფს. 48, 12-13.

II „სიონი“ — იერუსალიმის ციხეაღმართი, დავითის ქალაქი:

„მაგრამ აიღო დავითმა სიონის ციხე-სიმაგრე. ეს არის დავითის ქალაქი“. მეორე მეფ. 5,7.

III ა) „სიონი“ — ზოგადად, წმ. ქალაქი იერუსალიმი:

„რადგან ღმერთი დაიხსნის სიონს და ააშენებს იუდას ქალაქებს, და დასახლდებიან იქ და

50. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 30-43.

51. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 33-34. T.Вирсаладзе, Роспись Иерусалимского Крестного Монастыря, Тб., 1973, გვ. 15. ტაბ. XIX: ხსენებული ფრესკა XX ს-ის 1970-71 წლებში მონასტერში მიმდინარე არქეოლოგიური გათხრებისა და, თითქოსდა, სარესტავრაციო სამუშაოების გამო კედლიდან ჩამოიჭრა, ისევე, როგორც მრავალი სხვა; მათი უმრავლესობა დღეისათვის დაკარგულია, მხოლოდ 4 ცალია საქართველოში ჩამოტანილი, კიდეც 4 — აეროკოს სამ მუზეუმში ინახება. ჩვენთვის საინტერესო ფრესკა 2002 წლის იანვარში წმ. ჯვრის მონასტრის სარდაფში ვნახე ძალზე დაზიანებული. ამეაჰად ჩემთვის უცნობია იგი ისევე იქ ინახება თუ არა.

52. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 33-34.

53. V.Izaferis, The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, Jerusalem, 1987, გვ. 38.

The third type – a female personification of Holy Sophia⁴⁷. According to T. Virsaladze, the image displayed in the medallion at Otkhta Eklesia considered in this paper belongs to this very type⁴⁸. As regards the content conveyed, it is based on the Biblical story referred to above: 'Wisdom has built her house; she has supported it with seven pillars and ordered her maids to prepare the table for the lovers of wisdom'⁴⁹.

I think T. Virsaladze's conclusion, identifying the image of a holy woman set in the medallion as Holy Sophia, is quite obvious. The material⁵⁰ supporting this assumption broadly considered by her further attests this supposition. The most notable of the works drawn by her is a similar fresco adorning the Holy Cross Monastery in Jerusalem⁵¹.

The fresco from the Holy Cross Monastery in Jerusalem shows Holy Sophia as a 'female-personification' clad in rich attire and with a diadem on her head before a building with seven pillars⁵². Like the image presented in the medallion of Otkhta Eklesia, this fresco should be attributed to the third iconographic type of Holy Sophia. Yet, if the fresco at Holy Cross Monastery bears an inscription adequate to the third iconographic type 'wisdom has built her house'⁵³, the same type of an image at Otkhta Eklesia has a seemingly strange inscription – 'Sioni' (Zion).

To clarify further the identification of the aforementioned image of Holy Sophia as 'Zion', I find it necessary to take into account not only the meanings of 'Zion' given in Holy Scripture, but also the material evidenced in other hagiographic and liturgical works.

First let us consider the definitions of 'Zion' given in Holy Scripture:

1. **'Zion'** – the oldest and tallest hill to the south-west of the holy city:

'Mount Zion rejoices, the villages of Judah are glad because of your judgements;
Walk about Zion, go around her, count her towers.' (Ps, 48, 11-13).

2. **'Zion'** – the citadel of Jerusalem, the city of David:

'But David seized the fortress of Zion. This is the city of David.' (2 Kgs. 5,7).

47. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 33.

48. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, pp. 33-43.

49. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 30.

50. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, pp. 30-43.

51. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, pp. 33-34; Т.Вирсаладзе, *Роспись иерусалимского Крестного Монастыря*, Тб., 1973, p. 15., таб. XIX. This fresco was removed from the wall during archaeological excavations and alleged restoration work during 1970-71, as well as many other frescos, the majority of which are now lost. Only four pieces were transferred to Georgia and the other four are kept in three museums in the USA. In 2002, I found the fresco described in this article in the cellar of the Holy Cross Monastery. At that time, it was in a poor state of preservation. At present, I do not know if it is still there.

52. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 33-34.

53. V.Taferis, *The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem*, Jerusalem, 1987, p. 38.

დაიკვიდრებენ“... ფს. 69,36.

ბ) „სიონი“ – ნმ. ქალაქი იერუსალიმი, სადაც იეღოვა, ისრაელელთა ღმერთი მბრძანებლობს: „დიდია უფალი და ქებულია მეტად ჩვენი ღმერთი ქალაქში, ნმ. მთაზე. ლამაზი მალალობი, სიხარული მთელი ქვეყნიერებისა მთა სიონი“. ფს. 47, 2-3.

IV „სიონი“ – ზეციური იერუსალიმი:

„არამედ მიადექით თქვენ სიონის მთას და ქალაქს ცოცხალი ღმერთისას, ზეციურ იერუსალიმს“. ებრ. 12,22.

V „სიონი“ – ტაძრის მთა:

„შეიკრიბა მთელი ჯარი და ავიდნენ სიონის მთაზე. ნახეს გაპარტახებული სანმიდარი, ნაბილ-ნული სამსხვერპლო, გადამწვარი კარიბჭე; ...“ I მაკ. 4, 37-38.

„მე ვაკურთხე მეფე ჩემი სიონზე – ჩემს ნმ. მთაზე“. ფს. 2,6.

როგორც ვხედავთ, ნმ. წერილის თანახმად, „სიონი“ არის არა მარტო მთა ნმ. ქალაქის სამხრეთ-დასავლეთით, ან ზოგადად, დავითის ქალაქი, არამედ იგი ასევე ნმ. ქალაქი – მინი-ერი და ზეციური იერუსალიმი. თუმცა ვფიქრობ, ოთხთა ეკლესიასთან დაკავშირებით, ალბათ, ყველაზე მეტად აღსანიშნავია ისიც, რომ „სიონი“ ასევე ტაძრის მთაცაა, უფლის სადგომი⁵⁴.

„ნმ. სოფიას“ და „ნმ. სიონის“ ზემოთ განხილულ ბიბლიურ განმარტებათა ჩამონათვალის გარდა, უთუოდ მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ ქრისტიანულ აღმოსავლეთში „ნმ. სოფია“ ძველ აღთქმისეული სოლომონის სიბრძნის წინა სახედ ესახებოდათ, ამის გამო ნმ. სოფია ზოგჯერ თავად სოლომონ მეფესთანაც კი იყო გაიგივებული, რადგანაც იგი უფლისგან სიბრძნით იყო დაჯილდოებული. ხოლო ძველ აღთქმისეული ნმ. სოფიას მიერ აშენებული ტაძარი უკვე ისტორიულ კონტექსტში პროტოტიპი გახდა სოლომონის ტაძრისა (ასევე ქრისტიანული ეკლესიისა), სიბრძნისგან მომზადებული ტაბლა კი – გაიგივებულ იქნა ზიარებასთან⁵⁵.

რაც შეეხება „ნმ. სიონის“ მნიშვნელობას, როგორც უკვე ვნახეთ, იგი ტაძრის მთაც არის, იეღოვას საეპოროსიკი და შესაბამისად ძველადღმისეული ტაძარიც, სადაც სჯულის კიდობანი ინახებოდა.

აქვე, ალბათ, დასკვნის სახით საინტერესო იქნება დავიმონწო „ტაძრის თეოლოგიის“ ცნობილი მკვლევარის მარგარეტ ბარკერის რამდენიმე მოსაზრება: „სიბრძნის შესახებ“: ებრაული ტრადიცია, რომლის წარმოშობის დროც უცნობია, გვამცნობს, რომ ექვსი რამ შეიქმნა ხილულ სამყაროში

54. იბ. Библия, Книги священного писания Ветхого и Нового Завета, Брюссель, 1983, гл. 2493. Толковая Библия, т.2. т. VII А 1. мак. 1,33, гл. 13-14, კომენტ. 33.

55. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум через храм Соломона: архаичные предания о Сионе и Ковчеге Завета в составе Кевра Негест и их трансляция через Константинополь, Христианский Восток, т. 2 (VIII), Москва, 2001, гл. 152-176.

3. a) 'Zion' – in general, the holy city of Jerusalem:

'For God will save Zion and rebuild the cities of Judah. Then people will settle there and possess it.' (Ps. 69, 36).

b) 'Zion' – the holy city of Jerusalem, where Jehovah, the Lord of the Israelis governs:

'Great is the Lord, and greatly to be praised in the city of our God, in the mountain of his holiness. Beautiful for situation, the joy of the whole earth, is Mount Zion, on the sides of the north, the city of the great King.' (Ps. 48, 1-2).

4. 'Zion' – heavenly Jerusalem:

'But you have come to Mount Zion, to the heavenly Jerusalem, the city of the living God.' (Heb. 12,22).

5. 'Zion' – the mountain of the temple:

'Upon this all the host assembled themselves together, and went up into Mount Zion. And when they saw the sanctuary desolate, and altar profaned, and the gates burned up...' (1 Mac, 4, 37-38).

'I have installed my King on Zion, my holy hill.' (Ps. 2,6).

It thus appears evident that according to Holy Scripture, 'Zion' is not only a mountain to the south-west of the holy city and the city of David in general, but also a holy city – earthly and heavenly Jerusalem. But what is most notable in respect with Otkhta Eklesia is that Zion also denotes a mountain of the temple, a house of the Lord⁵⁴.

In addition to the aforementioned Biblical definitions of 'Holy Sophia' and 'Holy Zion', it is also important to note that in oriental Christendom 'Holy Sophia' was considered as a proto-image of the wisdom of Solomon from the Old Testament, owing to which Holy Sophia was sometimes equated with King Solomon as he was gifted with wisdom by God. Also, the temple, built by Holy Sophia in accordance with the Old Testament, turned into a prototype of the temple of Solomon and also of the Christian Church in the historical context, while the table made of wisdom was identified with the Holy Communion⁵⁵.

The meaning of 'Holy Zion', as we have seen, is the mountain of the temple, the house of Jehovah and a temple from the Old Testament where the Ark of the Covenant was kept.

It would be interesting if I use the ideas of Margaret Barker, a famous researcher of 'Temple Theology' as a conclusion. I will bring here some of her opinions about wisdom: 'Jewish tradition, on an uncertain date, declared that six things had been created before the visible world, and the temple claim is made for the church. The book of Revelation shows the temple / holy city as a woman (Rev.21.9). The female figure who existed before the creation of the visible world was known as Wisdom (Prov. 8, 22-31), and she

54. See: Библия, Книги священного писания Ветхого и Нового Завета, Брюссель, 1983, стр. 2493. Толковая Библия, т.2. т. VII А 1. мак. 1,33, стр.13-14, комент.33.

55. В.М. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум через храм Соломона: архаичные предания о сионе и Ковчеге Завета в составе Кевра Негест и их трансляция через Константинополь', *Христианский Восток*, т. 2 (VIII), Москва, 2001, стр. 152-176.

- ერთ-ერთი მათგანი იყო ტაძარი (მიდრაში, გენესის რაჰაბ 1,4). აქ ტაძარზე მინიშნება და მისი ხსენება ეკლესიას უკავშირდება. „გამოცხადება, ტაძარს/წმინდა ქალაქს წარმოგვიდგენს როგორც ქალს (გამოცხადება 21,9). ეს მდებარი არსება, რომელიც ხილული სამყაროს შექმნამდე არსებობდა, ცნობილი იყო როგორც სიბრძნე (იგავნი 8, 22-31), მისი ტახტრევაი ღრუბლის სვეტზე იდგა (სიბრძნე ზირაქისა 24,4). ტახტზე დაბრძანებული ქალი, რომელიც თეთრ მატყლს ჰგავდა, იყო სიბრძნე ... შემდეგ ქალი დიად ქალაქად გარდაიქმნა და მთავარანგელოზმა ურიელმა განმარტა, რომ იგი იყო სიონი.

... თუმცა, სოლომონის დროს, სიონი იყო იერუსალიმში აღმოსავლეთით მდებარე ბორცვი, რომელზედაც სოლომონის ტაძარი აიგო“⁵⁶.

ფრესკული მედალიონის თეოლოგიური შინაარსი

„წმ. სოფიას“ და „წმ. სიონის“ შინაარსის უკეთ გასარკვევად, ჩემი ფიქრით, ასევე აუცილებელია მათ სახელზე აგებულ ცნობილ ტაძართა შესახებ შემონახული წყაროების განხილვა; მხედველობაში მაქვს კონსტანტინოპოლისა და ედესის წმ. სოფიას და აქსუმის წმ. სიონის ეკლესიები.

ცნობილია, რომ როგორც წესი, ტაძართმშენებლობისას ამ ტაძრებთან დაკავშირებული საღვთისმეტყველო შინაარსის ცნობები ძალზე იშვიათად არის შემორჩენილი ისტორიულ, აგიოგრაფიულ თუ ლიტურგიკულ თხზულებებში. ამ მხრივ, როგორც ჩანს, გამოჩენილია კონსტანტინოპოლის და ედესის წმ. სოფიას და აქსუმის სიონის ეკლესიების შესახებ შემონახული წყაროები⁵⁷.

კონსტანტინოპოლის წმ. სოფიასთან დაკავშირებით, მხედველობაში მაქვს 562 წელს ამ ტაძრის მეორედ კურთხევის (პირველი კურთხევა მოხდა 538 წელს) დღესასწაულისადმი მიძღვნილი ბერძნულენოვანი ლიტურგიკული პოემა ე.წ. „კონდაკი“⁵⁸. ხსენებული „კონდაკის“ ანალოგიური მონაცემები დასტურდება პავლე სილენციარის წმ. სოფიას ტაძრის კურთხევის აღწერაში — „ეკფრასისი“, და ასევე ლიტურგიკული ხასიათის სირიულ პოემაში — „სოლიტო“, რომელიც უკვე ედესის წმ. სოფიას ტაძრის კურთხევას ეძღვნება (სავარაუდოდ, პოემის შექმნა 543-554 წწ-ით შეიძლება დათარიღდეს)⁵⁹.

56. M.Barker, Temple themes in Christian worship, London, New York, 2007, გვ. 41, 71, 201-238; იხ. ასევე: M.Barker, Temple Theology, An Introduction, London, 2004, გვ. 75-93.

57. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ. 154.

58. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ. 154; იხ. ასევე: C.A.Trypanis, Fourteen Early Byzantine Cantica, Wiener Byzantinistische Studien, 5, Wien, 1968, pp.139-147.

59. A.Palmer, The inauguration anthem of Hagia Sophia in Edessa: a new edition and translation with historical

made her throne in a pillar of cloud (ben Sira 24.4). The lady on the throne that looked like white wool was Wisdom... Then the woman was transformed before his eyes into a great city, and the archangel Uriel explained that she was Zion.

... In the time of Solomon, however, Zion had been the eastern hill of Jerusalem, and Solomon's temple had been built on Zion⁵⁶.

The Theological Content of the Fresco Medallion

The better understanding of 'Holy Sophia' and 'Holy Zion', to my mind, requires a consideration of the records about the famous churches dedicated to them. Here I mean the Holy Sophia churches in Constantinople and Edessa and Holy Zion in Aksum.

It is well known that very scarce theological records survive considering the building of these churches in historical, hagiographic and liturgical writings. Holy Sophia churches in Constantinople and Edessa, as well as Zion Church in Aksum seem to be exceptions in this regard⁵⁷.

In respect to Holy Sophia in Constantinople, I mean a Greek liturgical poem, the so-called *Kondakion*⁵⁸ dedicated to the second consecration of the church in 562, the initial blessing having taken place in 538. Similar notes can be found in the description of the Church of Holy Sophia, by Paul the Silentiary – *Ekphrasis*, as well as in the Syrian liturgical poem *Sogito* dedicated to Holy Sophia Church in Edessa; the poem presumably dates from between 543 and 554.⁵⁹

As noted, *Kondakion* and *Ekphrasis* by Paul the Silentiary are dedicated to the consecration of Holy Sophia in Constantinople, while the Syrian poem *Sogito* is an eulogy to Holy Sophia at Edessa. Each of the three sources has immense importance for the study of the theological tradition of the consecration of

56. M. Barker, *Temple Themes in Christian Worship*, London, New York, 2007, pp. 41, 71, 201-238; See also: M. Barker, *Temple Theology, An Introduction*, London, 2004, pp. 75-93.

57. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.154.

58. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.154; See also: C.A.Trypanis, 'Fourteen Early Byzantine Cantica', *Wiener Byzantinistische Studien*, 5, Wien, 1968, pp.139-147.

59. A.Palmer, 'The inauguration anthem of Hagia Sophia in Edessa: a new edition and translation with historical and architectural notes and a comparison with a contemporary Constantinopolitan Kontakion', with an appendix by Lyn Rodley || *Byzantine and Modern Greek studies* 12, 1988, pp. 117-167; A.Palmer, 'The Inauguration Anthem of Hagia Sophia Again'. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 14, 1990, pp. 247-248; R.Macrides, P.Magdalino, 'The architecture of Ekphrasis: construction and context of Paul the Silentiary's poem on Hagia Sophia'. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 12, 1988, pp. 47-82. K.E. McVey, 'The Soghita on the Church of Edessa in the Context of Other Early Greek and Syriac Hymns for the Consecration of Church Buildings', *Aram – Periodical* 5, 1996, pp. 329-370.



ოთხთა ეკლესია
საპართხევლის სარკმლის მონათულება,
გვ. სიონი

OTKHTA EKLESIA
PAINTINGS IN THE ARCH OF SANCTUARY WINDOW,
HOLY ZION



როგორც უკვე აღინიშნა, ზემოხსენებული ბერძნული „კონდაკი“ და პავლე სილენციარის „ეკფ-რასისი“ კონსტანტინოპოლის წმ. სოფიას კურთხევას ეძღვნება, ხოლო მესამე სირიული პოემა – „სოლიტო“ – ედესის წმ. სოფიას. უნდა ითქვას, რომ ეს სამივე წყარო ძალზე მნიშვნელოვანია თავისთავად წმ. სოფიასადმი მიძღვნილი ტაძრების კურთხევის თეოლოგიური ტრადიციის საკვლევად, რაც, როგორც ჩანს, ერთნაირი იყო კონსტანტინოპოლსა და ედესაში⁶⁰. აქვე მხედველობიდან არ უნდა გამოგვრჩეს იმის აღნიშვნაც, რომ კონსტანტინოპოლის წმ. სოფიას ტაძრის მშენებლობა იმპერატორ იუსტინიანეს სახელთან არის დაკავშირებული, ისევე როგორც ედესის წმ. სოფიას აღდგენაც იუსტინიანე დიდის ფინანსური დახმარებით მოხდა.

ზემოაღნიშნულ წყაროებში წმ. სოფიასადმი ანუ ღვთაებრივი სიბრძნისადმი მიძღვნილი კონსტანტინოპოლისა და ედესის ტაძრები წარმოდგენილი არიან როგორც სოლომონ ბრძენის ტაძრები, ანუ თითოეული მათგანი გაიგივებულია სოლომონ მეფის ტაძართან⁶¹. საესებით ნათელია, რომ ამ მოვლენის მიღმა, როგორც ჩანს, უნდა არსებობდეს გარკვეული ლიტურგიკული ტრადიცია, რომელიც ამ ეპოქისათვის VI-VII საუკუნეებისთვის იყოს დამახასიათებელი და როგორღაც, ძველალექსიკულ ტაძრსაც უკავშირდებოდა⁶².

ამ მოვლენის ასახსნელად, ჩემი ფიქრით, საინტერესო უნდა იყოს ერთი ბიზანტიური ტრაქტატის გაცნობა, რომელიც კონსტანტინოპოლში წმ. სოფიას ტაძრის აგებას ეძღვნება⁶³. არსებობს ამ ტრაქტატის XI-XII საუკუნეებში შესრულებული ძველი ქართული თარგმანიც. ტრაქტატის ქართული ვერსიის სათაურია: „უნწყება და თხრობა აღმშენებლისათვის დიდებულისა ტაძრისა ღმრთისა კელესიისა, რომელსა სახელ-ედების წმიდაჲ სოფია, რომელ არს სიბრძნე. ესრეთ აღეშენა

and architectural notes and a comparison with a contemporary Constantinopolitan Kontakion, with an appendix by Lyn Rodley || Byzantine and Modern Greek studies 12 (1988, გვ. 117-167; A. Palmer, The Inauguration Anthem of Hagia Sophia Again. Byzantine and Modern Greek Studies, 14, 1990, გვ. 247-248; R. Macrides, P. Magdalino, The architecture of Ekphrasis: construction and context of Paul the Silentiary's poem on Hagia Sophia. Byzantine and Modern Greek Studies, 12, 1988, გვ. 47-82; K. E. Mcvey, The Soghita on the Church of Edessa in the Context of Other Early Greek and Syriac Hymns for the Consecration of Church Buildings', Aram - Periodical 5, 1996, გვ. 329-370.

60. В.М. Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл. 154-155.

61. В.М. Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл. 155.

62. В.М. Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл. 155-158.

63. Anonymi narratio de aedificatione templi S. Sophiae, Scriptores originum constantinopolitanorum, Rec. Th. Praeger, Lipsiae, 1901 (repr. 1989), Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, გვ. 74-108; იხ. ასევე G. Dagron, Constantinople imaginaire, Etudes sur le recueil des Patria, in Bibliothèque Byzantine, Etudes, 8, Paris, 1984, გვ. 265-269, 303-309.

churches dedicated to Holy Sophia which, as it appears, was the same at Constantinople and Edessa.⁶² We should also bear in mind that the building of Holy Sophia in Constantinople was associated with Emperor Justinian. The restoration of Holy Sophia in Edessa was likewise made possible thanks to a significant contribution offered by Justinian.

The aforementioned written records present the churches dedicated to Holy Sophia, or divine wisdom, in Constantinople and Edessa, as the temples of King Solomon, i.e. each of them is identified as King Solomon's temple⁶¹. It is most likely that beyond this there is a certain liturgical tradition characteristic of the period between the 6th and the 7th century, which was in some way also related to the temple of the Old Testament⁶².

In explaining this phenomenon, I would suggest a consideration of a Byzantine treatise dedicated to the building of Holy Sophia in Constantinople⁶³. We also have an 11th-12th century translation of this treatise in old Georgian. The title of the treatise is: '*Account of the Construction of the Great Church of God, the Name of which is Holy Sophia, which is Wisdom. This was Built in Constantinople, the new Rome*'⁶⁴.

The Greek original of the treatise dates from the 8th-9th century, though it preserves numerous notes from even earlier records⁶⁵. Chapter 27 of this treatise presents the following description of the blessing of Holy Sophia:

'And the building of the church and all the ecclesiastical structures came to an end on the 22nd of December⁶⁶. The king departed together with his retinue seated in a carriage and approached the gate, called holy doors... And that day a thousand cows, six thousand sheep, six hundred deer, thousands of other wild animals, twelve thousand hens and roosters and many heifers were slaughtered. And he offered this all to the poor who ate for three days. And then the king entered the church together with a cross and Patriarch Eutychius, the Patriarch of Constantinople⁶⁷ (552-565, 577-582). And the king sang as David did

60. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 154-155.

61. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.155.

62. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.155-158.

63. *Anonymi narratio de aedificatione templi S.Sophiae, Scriptores originum constantinopolitanum*, Rec. Th.Praeger, Lipsiae, 1901 (repr. 1989), Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, pp. 74-108; See also: G. Dagron, 'Constantinople imaginaire, Etudes sur le recueil des Patria', in *Bibliothèque Byzantine, Etudes*, 8 (1984), Paris, pp 265-269, 303-309.

64. О Беридзе, *bizantiuri trak'toti sop'iis tadzris ashenebis shesaxe b da misi shuasaukuneobrivi, k'art'uli t'argmani*, T'bilisi, 1982.

65. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 155-156.

66. 22nd December, 537.

67. Anachronism, Eutich was patriarch in 562. Most probably, the first and the second periods of ordaining are mixed up. See: Лурье, *Из Иерусалима в Аксум*, стр. 156, n. 43.

პირველ და შემდგომად ქალაქსა კოსტანტინუპოლისს, ახალსა ჰრომსა⁶⁴.

ხსენებული ტრაქტატის პერძული ორიგინალი VIII–IX სს–ით თარიღდება, თუმცა მასში ასევე ადრეული წყაროების საკმაოდ ბევრი ცნობაა შემონახული⁶⁵. ტრაქტატის 27-ე თავში კონსტანტინოპოლის წმ. სოფიას კურთხევის დღესასწაული შემდეგნაირად არის აღწერილი:

„და აღესრულა შენებამი ტაძრისა და ყოვლისა სამღვდლოთა თუესა დეკენბერსა კ⁶⁶. წარმოემართა მეფე დიდი პალატით, მჯდომარე ოთხად ეტლთა ზედა, და მოვიდა ვიდრე კართამდე, რომელსა აღსუტოდ უწოდენ, მახლობელად ყამის სახილავთა. და დაკლა მას დღესა ზროხამ ათასი, ცხუარი ექუს ათასი, ირემი ექუსასი, სხუამ ნადირი ათასი, ქათამი დედალი-მამალი თორმეტი ათასი, დიკამ მოდი სამი ბევრი. ხოლო ესე ყოველი განუყო გლახკათა მას დღესა და ვიდრე სამ დღემდე ამას ჰყოფდა. მაშინ შევიდა მეფე ტაძრად წინამძღუდრებითა ჟუარისათა და ჯელითა ეკსუქი პატრიარქისათა⁶⁷. და მეფე იძღურდა ხლდომით, ვითარცა დავით წინამძღუდრითა კიდობანსა, სამეფოთა კართაგან ვიდრე საფსალმუნეთამდე და იტყოდა: გადიდებთ, შენ ღმერთო, რამეთუ ღარს მყავ საქმესა აღსრულებად. გაჯობე, შენ, სოლომონ⁶⁸.

ხსენებული წყაროს მონაცემები სამეცნიერო ლიტერატურაში, ძირითადად, არა სანდოდ იყო მიჩნეული კურთხევის ცერემონიაზე ცხოველთა დიდი რაოდენობით მსხვერპლშენიერვის გამო⁶⁹. უნდა ითქვას, რომ ცხოველთა მსხვერპლშენიერვის ტრადიცია არ არის დამახასიათებელი მხოლოდ წარმართების ან მხოლოდ იუდეველთათვის. კელესისათვის ცხოველთა მსხვერპლშენიერვა საკმაოდ გავრცელებული მოვლენა იყო მთელს ადრექრისტიანულ სამყაროში. ამის საფუძველი კი, ვფიქრობ, უფრო ძველადღებულ ტრადიციაში უნდა ვეძებოთ, ალბათ, ვიდრე წარმართულში⁷⁰.

64. ო.ბერაძე. ბიზანტიური ტრაქტატი სოფიის ტაძრის აშენების შესახებ და მისი შესავსენებრივი ქართული თარგმანი, თბ., 1982.

65. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл. 155-156.

66. 537 წელს 22 დეკემბერი.

67. ანაქრონზმი: ევტოხი პატრიარქი იყო 562 წელს, როგორც ჩანს ტექსტში არეულია ტაძრის I და II კურთხევის პერიოდები. იხ. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл.156, სქ. 43.

68. ო.ბერაძე, ბიზანტიური ტრაქტატი სოფიის ტაძრის აშენების შესახებ, გვ. 35-36.

69. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл.155-164; G.Dagron, Constantinople imaginaire, Etudes sur le recueil des Patria, Bibliotheque byzantine, Etudes, 8, Paris, 1984, гл. 265-269, 300. იხ. ასევე : R.F.Taft, The liturgy of the Great Church, On Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm, DOP 34-35, 1980-1981, гл. 45-76; R.F.Taft, The Byzantine Rite, A short history, Collegeville, MN, 1992, гл. 43; რუსული გამოცემა: Р.Тафт, Византийский церковный обряд, СПб, 20006 гл. 44-45.

70. ზღრ. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл. 202-206.

before the Ark, from the royal doors to the pulpit and said: 'We shall glorify you oh Lord God as you made me worthy to accomplish this deed. Solomon, I have surpassed you!'⁶⁸.

These mentioned notes used to be considered far from being credible mainly due to the sacrifice of so large a number of animals at the ceremony of consecration.⁶⁹ It should be mentioned that the tradition of sacrificing a large number of animals was not typical solely for pagans or Jews. The sacrifice of animals to the church was fairly widespread in the entire early Christian East. I suppose, this tradition takes its origin in the Old Testament rather than in the pagan period⁷⁰.

It was not until the second Trullan Synod in 692 that the sacrifice of animals was banned to the Chalcedonians by its 99th canon due to the secession of Armenian Monophysites⁷¹. Yet, the same canon allowed the distribution of meat outside the church as an act of charity, which was most probably not devoid of liturgical importance. This is attested by special Byzantine prayers surviving to the present day⁷². Even more interesting is the Georgian tradition relating to the ceremony of sacrificing animals outside a church, which survives in almost all the provinces of Georgia, and is especially widely practiced during the ceremonies dedicated to St George which are marked several times a year in Georgia⁷³.

Thus, the questioning of the credibility of this Byzantine treatise only due to the fact of the sacrifice of animals on the occasion of the consecration of the church described does not seem to be right⁷⁴.

However, Emperor Justinian's words: 'But I surpassed you, Solomon', which are attested in the same source, should be treated with caution. In this case it is difficult to prove with certainty whether the words were really pronounced by the Emperor. Yet, it must be interesting to take into account the cultural and

68. Beridze, *bizantiuri trak'tati sop'is tadzris ashenebis shesaxeb*, pp. 35-36.

69. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 155-164.; G. Dagron, *Constantinople imaginaire, Etudes sur le recueil des Patria*, Bibliothèque byzantine, Études, 8, Paris, 1984, pp. 265-269, 300; See also: R.F. Taft, 'The Liturgy of the Great Church, On Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm', *DOP* 34-35, 1980-1981, pp. 45-76.; R.F. Taft, *The Byzantine Rite, A Short History*, Collegeville, MN, 1992, p. 43.; Russian Edition: П. Тафт, *Византийский церковный обряд*, СПб, 2000. стр. 44-45.

70. Compare with Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 202-206.

71. M.van Esbroeck, *Armenien und die Pentekté*, in *Annuaire Historiae Conciliorum* 24 (1992), pp. 78-94. M.van Esbroeck, 'La politique arménienne de Byzance de Justinien II à Léon III', in *Studi sull' Oriente Cristiano*, 2.2 (1998), pp. 111-120. See also: Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 158, 202-206.

72. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.158-160.

73. See: Iv.Javaxishvili, t'xzulebani, t.I, T'bilisi, 1979, pp.83-101. I.Surguladze, mit'osi, kulti, rituali sak'art'veloshi, T'bilisi, 2003, pp.154-168; И.Сургуладзе, 'Святой Георгий в грузинских религиозных верованиях', in *сборник Охупи*, Тб., 2002, стр. 369-373; Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.205; *Посольство Федота Елчина в Грузию, записки русских путешественников XVI-XVII вв.*, editors: Н.Н.Прокофьев, Л.И.Алехина, texts and commentaries, Москва, 1988, pp. 227-228, 270-289.

74. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 161, 202-206..

ბიზანტიაში მხოლოდ 692 წლის ტრულის II კრების 99-ე კანონის შესაბამისად მოხდა ქალაქ-დონელათათვის ცხოველთა მსხვერპლშენიერვის აკრძალვა სომეხ მონოფიზიტთაგან განდგომის გამო⁷¹. თუმცა ამავე კანონით, საეკლემოქმედო თვალსაზრისით ეკლესიის გარეთ ნებადართული იყო ხორცის დარიცხვა, რაც ასევე, როგორც ჩანს, მოკლებული არ არის გარკვეულ ლიტურგიულ მნიშვნელობას. ალბათ, სწორედ ამაზე მეტყველებს მთელი რიგი ბიზანტიური საგანგებო ლოცვებისა, რომლებიც დღემდე შემონახული⁷². ეკლესიის გარეთ ცხოველთა მსხვერპლშენიერვის ცერემონიალთან დაკავშირებით უთუოდ საინტერესოა ქართული ტრადიცია, რაც, ფაქტობრივად, დღემდე შემორჩენილი საქართველოს თითქმის ყველა პროვინციაში, განსაკუთრებით წმ. გიორგის დღესასწაულების ცერემონიალზე, რომელიც წლის მანძილზე მრავალგზის აღინიშნება ჩვენს ქვეყანაში⁷³.

ამრიგად, ამ ბიზანტიური ტრადიციის არა სანდოობის შესახებ საუბარი მხოლოდ იმის გამო, რომ ტაძრის კურთხევისთან დაკავშირებით მასში აღწერილია ცხოველთა მსხვერპლშენიერვის ფაქტი, როგორც ჩანს, სწორი არ უნდა იყოს⁷⁴.

თუმცა ამავე წყაროში დადასტურებულ იუსტინიანე იმპერატორის სიტყვებს:

„ხომ გაჯოზე, შენ, სოლომონ“, შეიძლება მართლაც სიფრთხილით მოვეყიდოთ. ამ შემთხვევაში ძალზე ძნელია დავასაბუთოთ, ნამდვილად წარმოთქვა იმპერატორმა ეს სიტყვები თუ არა. თუმცა ეს გადმოცემა დღემდე შემონახული. ამასთან დაკავშირებით უთუოდ ძალზე საინტერესო უნდა იყოს ასევე თვით იუსტინიანეს დროინდელი კულტურულ-ისტორიული კონტექსტის გათვალისწინება. ამ კონტექსტის ძიებამ, ვფიქრობ, მეტად საინტერესო ფაქტები გამოავლინა⁷⁵.

პირველი:

როგორც ცნობილია, კონსტანტინოპოლში, იუსტინიანეს მიერ წმ. სოფიას ტაძრის აშენებამდე,

71. M.van Esbroeck, Armenien und die Pentekté, in *Annuaire Historiae Conciliorum* 24, 1992, გვ. 78-94. M. van Esbroeck, La politique arménienne de Byzance de Justinien II à Léon III. *Studi sull' Oriente Cristiano*, 2.2, 1998, გვ. 111-120. იხ. ასევე В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ.158, 202-206.

72. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ.158-160.

73. იხ.ივ.ჯავახიშვილი, თხზულებანი,ტ. I, თბ.,1979, გვ.83-101; იხ.სურგულაძე, მითოსი, კულტი, რიტუალი საქართველოში, თბ., 2003, გვ.154-168. И.Сургуладзе, Святой Георгий в грузинских религиозных верованиях, сборник Охაпи, Тб., 2002, გვ.369-373. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ.205; Посольство Федота Елчина в Грузию, записки русских путешественников XVI-XVII вв., текст с комментариями под ред. Н.Н. Прокофьева, Л.И.Алехиной, Москва, 1988, გვ. 227-228, 270-289.

74. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ.161, 202-206.

75. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ.161-162.



სამეფო ოჯახის ერთ-ერთმა წარმომადგენელმა ანიცია იულიანამ 520 წელს ააშენა წმ. მონაქვე პოლიევქტის სახელობის ეკლესია⁷⁶. საყურადღებოა, რომ არქეოლოგებმა ამ ტაძრის კედელზე აღმოაჩინეს წარწერა, რომლის მიხედვითაც: „მან, ანიცია იულიანამ აღაშენა რა ღვთის სახლი, გადაატარა სიბრძნის დიდი სოლომონისას“⁷⁷. ბუნებრივია, აქ საუბარია ძველალექსისეულ – სოლომონ მეფის ტაძარზე.

მეორე:

იუსტინიანე დიდის თანამედროვენი ფიქრობდნენ, რომ იმპერატორმა წმ. სოფიას აგებით, ფაქტობრივად, დაჯაბნა სოლომონ დიდის ტაძარი, რომელიც მისთვის ნიშნულ იყო⁷⁸. ანალოგიური შეხედულება დადასტურებულია ასევე კორინთ გრამატიკოსის პანეგირიკში, რომელიც მან იუსტინე II-ს უძღვნა 566–578 წლებში⁷⁹.

ამრიგად, დავიჯერებთ თუ არა, რომ იუსტინიანემ ნამდვილად წარმოთქვა სიტყვები: „ხოლო გააგებ, შენ, სოლომონ“, ალბათ, ამას არა აქვს გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ამ შემთხვევაში მთავარი ისაა, რომ იუსტინიანეც და მისი თანამედროვენიც როგორც VI საუკუნეში, ასევე მოგვიანებით VII საუკუნეშიც არა მარტო ბაძვდნენ სოლომონ დიდს, არამედ უკიდრებოდნენ კიდევ მას⁸⁰.

ყოველივე ამის საფუძველს კი იძლევა ზემოხსენებული წყაროები, რომელთა თანახმადაც კონსტანტინოპოლისა და ედესის წმ. სოფიასადმი მიძღვნილი ტაძრები აშენებულია, როგორც სოლომონ მეფის ახალი ტაძრები არა მარტო ტიპოლოგიურად, არამედ ძველალექსისეული ტაძრისათვის დამახასიათებელი ღვთისმსახურების სპეციფიკური წესით (შხედველობაში მაქვს არა

76. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл.161-162.

77. C.Mango, I. Ševčenko, Remains of the Church of St. Polyeuktos at Constantinople in DOP 15, 1961, გვ. 243-247; R.M. Harrison, The Church of St. Polyeuktos in Istanbul and the Temple of Solomon in Harvard Ukrainian Studies 7, 1983, გვ. 276-279; M.Harrison, A Temple for Byzantium, in the Discovery and Excavations of Anicia Juliana's Palace-Church in Istanbul, London, 1989, გვ. 137-144, E.Ville-Patlagean, Une image de Solomon en basileus Byzantin, in Revue des études juives 181, 1962, გვ. 9-33. Ch.Milner, The image of the rightful ruler: Anicia Juliana's Constantinian mosaic in the Church of Hagios Polyeuktos. New Constantines: the Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium 4th-13th Centuries, Papers From the Twenty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St. Andrews, March 1992, ed. P. Magdalino, Aldershot, Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications, 2, 1994, გვ. 73-81.

78. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл.162.

79. Flavius Cresconius Corippus, Un laudem Iustini Augustimonoris, libri IV, Ed. and transl. with commentary by A. Cameron, London, 1976; იხ. ასევე В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл.162.

80. ზღრ В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл.162-164.

historical context of the period in which Justinian reigned. The investigation of this context, to my mind, has disclosed a number of noteworthy facts⁷⁵.

Firstly:

It is well-known that before the building of Holy Sophia in Constantinople by Justinian, Anicia Julianna of the royal family erected in 520 the Church of Polyektos the Martyr⁷⁶. It is of note that according to an inscription on the wall of this church discovered by archaeologists: 'having built the house of God, she, Anicia Julianna, surpassed the wisdom of Solomon the Great'⁷⁷. It is obvious that the reference is to the temple of King Solomon from the Old Testament.

Secondly:

The great contemporaries of Justinian held the view that by building Holy Sophia, the Emperor surpassed the great temple of Solomon, which was used as a model by him⁷⁸. The viewpoint is further supported by a panegyric dedicated by Korip the Grammarian to Justin II during 556-578⁷⁹.

Thus, whether Justinian truly uttered the words – 'Solomon, I have surpassed you' – is not so relevant. What is most important though is that Justinian and his contemporaries in the 6th century, as well as later in the 7th century, not only imitated Solomon, but also tried to emulate him⁸⁰.

This supposition can be made in the light of the aforementioned sources, according to which Holy Sophia churches in Constantinople and Edessa were built as new temples of Solomon not only in terms of their typology, but also by considering the specific liturgical rite associated with a temple of the Old Testament: Here I mean not only the tradition of sacrificing animals referred to, but also the history of the

75. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 161-162.

76. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 161-162.

77. C.Mango, I.Ševčenco, 'Remains of the Church of St. Polyektos at Constantinople', in *DOP* 15 (1961), pp. 243-247; R.M.Harrison, 'The Church of St. Polyektos in Istanbul and the Temple of Solomon', in *Harvard Ukrainian Studies* 7 (1983), pp. 276-279; M.Harrison, 'A Temple for Byzantium', in *The Discovery and Excavations of Anicia Juliana's Palace-Church in Istanbul*, London, 1989, pp. 137-144; E.Ville-Patlagean, 'Une image de Solomon en basileus Byzantin', in *Revue des études juives* 181 (1962), pp. 9-33. CH. Milner, 'The Image of the Rightful Ruler Anicia Juliana's Constantine mosaic in the Church of Hagios Polyektos', in *New Constantines: the Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium 4th-13th Centuries, Papers from the twenty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St. Andrews, March 1992*, ed. P. Magdalino, Aldershot, Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications, 2 (1994), pp. 73-81.

78. Лурье, *Из Иерусалима в Аксум*, стр.162.

79. *Flavius Cresconius Corippus*, Un laudem Iustini Augustimonoris, libri IV, Ed.and transl. with commentary by A.Cameron, London, 1976; See also: Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', pp.162.

80. Compare with Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.162-164.

მარტო ზემოთ განხილული ცხოველთა მსხვერპლშენიშვის ტრადიცია ტაძრის კურთხევისას, არამედ სოლომონ მეფის თასის ისტორიაც⁸¹.

მაგრამ აქვე, ალბათ, ასევე უნდა გავიხსენოთ, ძველალექსისეული ტაძრის კიდევ ერთი სახელწოდება „სიონი“, როგორც, ზემოთ უკვე აღინიშნა, ძველი აღთქმის წიგნების თანახმად, „სიონის“ ერთ-ერთი ჩვენთვის საინტერესო განმარტებაა: „სიონი“ როგორც არა მარტო ტაძრის მთა, არამედ იეღოვას საცხოვრისი და, შესაბამისად, ძველალექსისეული სოლომონის ტაძარიც, სადაც სჯულის კიდობანი იყო დაბრძანებული⁸².

ე.ი. სოლომონის ტაძარი ასევე სიონიცაა. სოლომონის ტაძრის ეს მნიშვნელობა ძალზე საინტერესოდ არის გადმოცემული ეთიოპური კულტურის უნივერსალურ წიგნში „მეფეთა დიდება“ — Kebra Nagast (KN)⁸³, რომელშიაც აღწერილია ეთიოპიის ისტორია VI საუკუნიდან XIV საუკუნემდე. ამ წიგნში შემავალი აგიოგრაფიული ხასიათის თხზულებები და გადმოცემები სხვადასხვა პერიოდს განეკუთვნება. მათ შორის ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა სჯულის კიდობნის ეთიოპიაში გადატანის ისტორია⁸⁴. ეს თხზულებაც აგიოგრაფიული ხასიათისაა. მიუხედავად „მეფეთა დიდებაში“ შემონახულ თხზულებათა ლეგენდარული შინაარსისა, მთლიანად ხსენებული წიგნი და ჩვენთვის საინტერესო სჯულის კიდობნის ეთიოპიაში გადატანის ისტორია, ვფიქრობ, მოკლებული არ არის ისტორიულ მნიშვნელობას⁸⁵.

აქვე მინდა ძალზე მოკლედ შევხუბო აგიოგრაფიულ თხზულებათა ისტორიული შინაარსის კვლევას, რაც, ფაქტობრივად, ბოლანდისტების სახელთან არის დაკავშირებული და ცნობილი ბოლანდისტის იპოლიტ დელეუდან იღებს სათავეს⁸⁶. ი.დელეუს შემდეგ, აგიოგრაფიის კვლევა ტექსტების ურთიერთშედარებითი მეთოდის გამოყენებით წარმატებით გააგრძელა ასევე ცნობილმა

81. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл.162-164; ეს ის თასია, რომლითაც მოციქულები აღასრულებდნენ ექვრისტიან ქრისტეს აღდგომის შემდეგ. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл.197.

82. იბ. M.Barker, Temple Themes in Christian worship, გვ. 41, 71; 201-238; M. Barker, Temple Theology, გვ. 75-93.

83. C.Bezold, Kebra Nagast, Die Herrlichkeit der Könige, Nach dem Handschriften in Berlin, London, Oxford und Paris zum erstenmal im äthiopischen Urtext hrsg. und mit deutscher Uebersetzung versehen. Abhandlungen der philos.-hist. Kl. der Bayerische Akademie der Wissenschaften 23, 1905, Abt. I. იბ. ასევე: В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл.137-141.

84. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл.137-138.

85. შტრ. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл.138.

86. H.Delehay, Les passions des martyrs et les genres littéraires, Deuxième édition, revue et corrigée, Bruxelles, 1966 (SH 13 b). შტრ. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гл.142-146.

chalice of King Solomon⁸¹.

Yet, here we should also recall another name of the temple of the Old Testament, Zion. As previously mentioned, one of the most relevant definitions of Zion given in the Old Testament books describes Zion not only as a temple mountain, but also as a residence of Jehovah and the temple of Solomon from the Old Testament, where the Ark of the Covenant was kept⁸².

It thus appears that the temple of Solomon is also Zion. The importance of the temple of Solomon is rendered in an interesting way in the universal book of Ethiopian culture, *Kebra Nagast* (KN)⁸³, translated as *The Glory of Kings*, which describes the history of Ethiopia from the 6th to the 14th century. The hagiographic compositions and accounts given in the book belong to different periods. The most relevant for us is the story of transferring the Ark of the Covenant to Ethiopia⁸⁴. This is a hagiographic work. Despite the legendary character of the compositions surviving as part of *The Glory of Kings*, the entire book and the story of the transfer of the Ark of the Covenant to Ethiopia is not devoid of historical importance⁸⁵.

Let me also make a brief overview of hagiographic studies associated with the Bollandists and launched by the renowned Bollandist, Hippolyte Delehaye⁸⁶.

After Delehaye, his studies were continued by an equally well-known Bollandist, P. Peeters⁸⁷, who employed a method of comparative analysis. Impressive results were obtained by the famous scholar Michel van Esbroeck⁸⁸ thanks to the improvement of the method of historical and comparative analysis of hagiographic texts beginning in the 1970s and continuing until 2003. It is also of note that A. Kazhdan, associated with an absolutely different scientific approach and methodology, justified the use of the experience of van Esbroeck with the words of the latter: 'A symbolic story is no less useful for writing

81. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', pp. 162-164; This is a chalice with which the apostles held the Holy Eucharist after the resurrection of Christ. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.197.

82. See: M.Barker, *Temple Themes in Christian worship*, pp. 41, 71, 201-238; M.Barker, *Temple Theology*, pp. 75-93.

83. C.Bezold, *Kebra Nagast, Die Herrlichkeit der Könige, Nach dem Handschriften in Berlin, London, Oxford und Paris zum erstenmal im äthiopischen Urtext hrsg. und mit deutscher Uebersetzung versehen. Abhandlungen der philos.-hist. Kl. der Bayerische Akademie der Wissenschaften* 23 (1905), Abt. I.; See also: Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 137-141..

84. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.137-138.

85. Compare with Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.138.

86. H.Delehaye, *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, Deuxième édition, revue et corrigée, Bruxelles, 1966 (SH 13 b). Compare with Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.142-146.

87. Bibliography, See. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.146-147.

88. A good confirmation of this is the bibliography prepared by M.van Esbroeck, which was given to me in 2003 by him and is kept in my archives. See also: Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.146-147.

ბოლანდისტმა პ.პეტერსმა⁸⁷.

XX საუკუნის 70-იანი წლებიდან დაწყებული 2003 წლამდე აგიოგრაფიულ თხზულებათა თუ გადმოცემათა ტექსტების ისტორიულ-მედარეზითი კვლევის მეთოდის გაღრმავებითა და გაფართოებით განსაკუთრებით შთაბეჭდვად შედეგებს მიაღწია შესანიშნავმა მეცნიერმა მ. ვან ესბროკმა (ასევე ბოლანდისტმა)⁸⁸. ამასთან დაკავშირებით, უთუოდ აღნიშვნის ღირსია ისიც, რომ სრულიად განსხვავებული სამეცნიერო სკოლისა და მეთოდოლოგიის წარმომადგენელი ა. კაჟდანი მ. ვან ესბროკის გამოცდილების გამოყენების შემდეგ თავისი კვლევის შედეგებს მ. ვან ესბროკის სიტყვებითვე ასაბუთებს: „სხვადასხვა სახის თქმულებები თუ გადმოცემები არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია ისტორიისათვის, ვიდრე კარგი ისტორიკოსის სამეცნიერო ნაშრომი“⁸⁹.

ფაქტობრივად, აგიოგრაფიულ თხზულებებში პირდაპირ ან არაპირდაპირ მითითებული ფაქტები თუ პერსონალიები, ბუნებრივია, ხშირად ძალზე ძნელი ამოსაცნობია. მაგრამ მათში ასახული ისტორიული შინაარსის მოვლენები, რომლებიც გარკვეულ ეპოქას ან ისტორიულ პირს შეიძლება დაეუკავშიროთ, ამ თხზულებებში გადმოცემული ფაქტების ამოცნობის საშუალებას იძლევა.

მთელს ქრისტიანულ სამყაროში აგიოგრაფიული ტრადიციები, ბუნებრივია, საკუთარი გზით ვითარდებოდა, მაგრამ ისინი ვითარდებოდა სხვადასხვა ქრისტიანულ და არა ქრისტიანულ ტრადიციათა გავლენის ფონზე, ამის გამო „აგიოგრაფიული სუბსტრატი“ ყოველ ტრადიციას საკუთარი გააჩნდა და, არც თუ იშვიათად განასხვავებდა მას სხვა ტრადიქციისგან. ამ განსხვავებათა შეჯერებისას მ. ვან ესბროკი ხშირად ახერხებდა სხეულებულ ტრადიქციებში ჩამალულ ისტორიულ მოვლენათა ამოცნობას⁹⁰.

სწორედ სხეულებული ისტორიულ-მედარეზითი მეთოდის გამოყენებით მ. ვან ესბროკმა დაიწყო „მეფეთა დიდების“ კვლევა. ამ კრებულის ცალკეული თხზულებების აგიოგრაფიულ თუ სხვა ხასიათის წყაროებთან შეპირისპირების საფუძველზე მისთვის ნათელი გახდა, რომ „მეფეთა დიდების“ ჩვენთვის საინტერესო საკითხავის მონაცემები ყველაზე უკეთ VI-VII საუკუნეებს მიესადაგებოდა⁹¹.

ამასთანავე, „მეფეთა დიდების“ კვლევის შედეგად შესაძლებელია აღინიშნოს, რომ ეთიოპიის

87. ბიბლიოგრაფია იხ. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ.146-147.

88. ამის დასტურია, თავად მიუღო ვან ესბროკის მიერ მომზადებული საკუთარი ბიბლიოგრაფია, რომელიც მან 2003 წელს გადმოცა და ჩემს არქივში ინახება. იხ. ასევე В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ.146-147.

89. A.Kazhdan, „Constantin imaginaire“, Byzantine Legends of the Ninth Century About Constantine the Great, Byzantion 57, 1987, გვ. 196.

90. M. van Esbroeck, Le substrat hagiographique de la mission Khazare de Constantin – Cyrille, AB 104, 1986, გვ. 337-348; იხ. ასევე В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ.150.

91. M. van Esbroeck, L'Éthiopie à l'époque de Justinien : S. Arethas de Négran et S. Athanase de Clysmas, IV Congresso Internazionale di Studi Etiopici, Roma, 10-15 aprile, 1972; В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ.152-154.

history than an official report by a good historian"⁸⁹.

The facts and characters either explicitly or implicitly referred to in hagiographic texts are often difficult to identify, which is natural. However, thanks to their association with certain epochs and historical characters, historical events enable us to establish the facts accounted in a composition.

Hagiographic traditions took their own path of development in different countries of Christendom, but they evolved under the influence of both Christian and non-Christian tradition, due to which each tradition had a 'hagiographic substratum' of its own, which often distinguished it from other traditions. By weighing up these differences, van Esbroeck many times succeeded in disclosing historical events hidden in the mist of the mentioned traditions⁹⁰.

It was by using a historical-comparative method that van Esbroeck undertook his analysis of *The Glory of Kings*. Having compared separate texts with hagiographic and other sources, he established that the records given in *The Glory of Kings* were characteristic of the 6th-7th century⁹¹.

Also, the study of *The Glory of Kings* showed that the prototype of Ethiopian Zion in Aksum, into which Menelik, son of King Solomon and the Queen of Sheba removed the Ark of the Covenant, is the temple of Solomon from the Old Testament⁹², while Aksum is Monophysite Jerusalem. This is attested by a series of accounts spread in the Monophysite community, as well as by archaeological evidence⁹³.

Concerning this statement, I think, it would be interesting to give the three conclusions of M. Heldman:

1. Aksum was a new religious centre built by King Kaleb in the 4th century A.D.;
2. It was built as a New Jerusalem without having any connection to Constantinople;
3. The cathedral of Aksum was a new temple, which was constructed for the Ark of the Covenant

like the temple of Solomon⁹⁴.

Thus, as already mentioned, according to the 6th-7th century sources, Constantinople and Edessa churches are new temples of King Solomon. But as it appears from the Ethiopian history of *The Glory of*

89. A.Kazhdan, 'Constantin imaginaire', in *Byzantine Legends of the Ninth Century about Constantine the Great, Byzantion* 57 (1987), p. 196.

90. M.van Esbroeck, 'Le substrat hagiographique de la mission Khazare de Constantin - Cyrille', in *AB* 104 (1986), pp. 337-348; See also: Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 150.

91. M.van Esbroeck, 'L'Éthiopie à l'époque de Justinien: S. Arethas de Négan et S. Athanase de Clysma', in *IV Congresso Internazionale di Studi Etiopici, Roma, 10-15 aprile, 1972*; Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.152-154.

92. Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр.166-180. Compare with M.Heldman, 'Architectural Symbolism, Sacred Geography and the Ethiopian Church', in *Journal of Religion in Africa* 22 (1992), pp. 236-237.

93. See: Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 175-176, there is a long list of bibliography about this question.

94. M.Heldman, *Architectural Symbolism, Sacred Geography and the Ethiopian Church*, pp. 222-241; See also: Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 173-174, 194-195 ; see also: I.Karaulashvili, ramdenime sitqva iustn'anes, edesis cminda sop'iis tadzris, k'ristanuli sionisa da et'ioपुरi k'ristanobis shesaxeб, ark'eologiuri dziebani, 3, T'bilisi, 2010, pp.662-695.

აქსუმის სიონის პროტოტიპი, რომელშიაც სოლომონ მეფისა და საბას დედოფლის ვაჟმა მელიქმა, გადმოცემის თანახმად, სჯულის კიდობანი გადაიტანა, კვლავ სოლომონ მეფის ძველალექმისეული ტაძარია⁹², თავად აქსუმი კი – მონოთეიზტური იერუსალიმი. ამას კი ადასტურებს როგორც მონოთეიზტურ სამყაროში გავრცელებული მთელი რიგი გადმოცემებისა, ასევე არქეოლოგიური კვლევების შედეგებიც⁹³.

ამასთან დაკავშირებით, ვფიქრობ ძალზე საინტერესოა მ. ხელდმანის სამი დასკვნა, რომ:

1. აქსუმი, ახალი რელიგიური ცენტრია, რომელიც ააშენა მეფე ქალებმა ახ.წ. VI საუკუნეში;
2. ის შენდებოდა როგორც ახალი იერუსალიმი, კონსტანტინოპოლთან რაიმე კავშირის გარეშე;

3. აქსუმის საკათედრო ეკლესია, ახალი ტაძარია, რომელიც აშენებულ იქნა სჯულის კიდობნისათვის, ისევე როგორც სოლომონის ტაძარი⁹⁴.

ამრიგად, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნე, წმ. სოფიასადმი მიძღვნილი კონსტანტინოპოლისა და ედესის ტაძრები VI-VII საუკუნეების წყაროთა მიხედვით სოლომონ მეფის ახალი ტაძრებია. მაგრამ, როგორც „მეფეთა დიდების“ ეთიოპიის ისტორიიდან ირკვევა, აქსუმის „სიონიც“ ასევე სოლომონ მეფის ახალი ტაძარია.

თუ ეს ასეა, მაშინ ვფიქრობ, არ უნდა იყოს გაუგებარი ოთხთა ეკლესიის მედალიონში მოთავსებულ წმ. სოფიას გამოსახულებას რატომ აქვს წარწერა „სიონი“. ეს ხომ ძალზე მარტივია: წმ. სოფიასადმი მიძღვნილი ოთხთა ეკლესია იგივე სოლომონ მეფის ახალი ტაძარია, მაგრამ იმავდროულად წმ. წერილის განმარტებათა თანახმად იგი „სიონიც“ არის, როგორც ძველალექმისეული ტაძრის სახე.

ასე რომ, მთელი ჩემი კვლევის შედეგი საბოლოოდ ასე შეიძლება ჩამოვაყალიბოთ: ოთხთა ეკლესიის საკურთხევის აღსიდის სარკმლის შემამკობელი მოხატულობის ცენტრში მოთავსებულ მედალიონში ჩასმული წმ. დედის გამოსახულება წმ. სოფია, „სიბრძნე უფლისა, რომელმან იქნა თავისა თვისისა სახლი, და ქუეშე შეუდგა მას შვდნი სუენი და უბრძანა თჳსთა მონათა განუშზადონ ტაბლად სიბრძნისმოყუარეთაჲ“. ანუ, ოთხთა ეკლესია წმ. სოფიას სახელზეა აშენებული, მაგრამ იგი ასევე „სიონიცაა“, იგივე სოლომონ მეფის ახალი ტაძარი კონსტანტინოპოლისა

92. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гг.166-180. შდრ. M.Heldman, Architectural Symbolism, Sacred Geography and the Ethiopian Church, in Journal of Religion in Africa, 22, 1992, გვ. 236-237.

93. იბ. В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гг.175-176, აქვე ვრცელი ბიბლიოგრაფია ამ საკითხთან დაკავშირებით.

94. M.Heldman, Architectural Symbolism, Sacred Geography and the Ethiopian Church, გვ. 222-241. იბ. ასევე В.М.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, гг.173-174, 194-195; შდრ. ასევე: იყარაელაშვილი, რაიმდენივე სიტყვა აუტყვიანებს, ედესის წმ.და სოფიის ტაძრის, ქრისტიანული სიონისა და ეთიოპიური ქრისტიანობის შესახებ. არქეოლოგიური ძეგლი. 3, თბილისი, 2010, გვ.662-695.

Kings, Zion in Aksum is also a new temple of King Solomon.

If this is true, it should not be difficult to explain the reason for the inscription 'Zion' accompanying the image of Holy Sophia in the medallion of Otkhta Eklesia. Obviously, Otkhta Eklesia, dedicated to Holy Sophia, is a new temple of King Solomon, but also, according to Holy Scripture, it is Zion, an image of the temple of the Old Testament.

Hence, the outcome of my research can be summarized as follows: the image of a holy woman set in a medallion adorning the window of a sanctuary apse is Holy Sophia, 'Wisdom has built her house; she has supported it with seven pillars and ordered her maids to prepare the table of wisdom'. In other words, Otkhta Eklesia was dedicated to Holy Sophia, but it also was Zion like the Holy Sophia churches in Constantinople and Edessa and Zion in Aksum.

If my assumptions are trustworthy, the theological essence of the paintings below the medallion shall also appear logical:

a) In the south jamb – Moses the prophet in the moment of receiving the tablets on Mount Sinai, which establishes the first covenant of the temple of the Old Testament.

b) The brother of Moses and the first high priest of the temple of the Old Testament, Aaron, and not Melchizedek, on the north jamb, with the Ark of the Covenant and an incense burner, as the first performer of the Lord's covenants⁹⁵.

c) Four prophets and the same number of high priests led by kings David and Solomon, on each side of Moses and Aaron, on the walls of the apse. According to Tina Virsaladze, in this context the prophets would obtain the essence of the Old Testament pre-images for the great fathers of the Christian church⁹⁶.

To me it is obvious that this part of the paintings presents a temple established by divine wisdom, the symbolic image of which is set in the fresco medallion above: 'the image of wisdom holding a temple accompanied by the inscription 'Sioni' (Zion)⁹⁷. The church was founded in compliance with the canon and with great efforts by the prophets. Kings David and Solomon in the Holy City of Jerusalem effected the earthly realisation of the divine temple: the former placed the Ark of the Covenant in the Holy City, while the latter built the first temple of the Old Testament.

The Basis in the Georgian Tradition for the Theological Content of the the Fresco Medallion

Hence, the theological content of the fresco we have discussed must be obvious. However, it is also

95. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 38.

96. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 38.

97. Virsaladze, *k'art'uli mxatvrobis istoriidan*, p. 38. here as well p. 38, footnote 62.

და ედესის წმ. სოფიას ტაძრებისა და აქსუმის „სიონის“ ეკლესიის დარად.

თუ ჩემი ვარაუდები ჭეშმარიტებასთან ახლოსაა, მაშინ სრულიად ლოგიკურია ასევე მედალიონის ქვემოთ არსებული მოხატულობის თეოლოგიური შინაარსი, მხედველობაში მაქვს:

ა) სამხრეთ წირთხლზე – მოსე წინასწარმეტყველი უფლის მიერ სინას მთაზე სჯულის ფიცართა გადაცემის მომენტში, რაც თავისთავად ძველალტქმისეული ეკლესიის პირველი განჩინების დადგენას წარმოადგენს.

ბ) ხოლო ჩრდილოეთ წირთხლზე აარონი (და არა მელქისედეკი), მოსეს ძმა, რომელიც ძველალტქმისეული ტაძრის პირველი მღვდელმთავარი იყო, სჯულის კიდობნითა და საცეცხლურით, როგორც უფლის განჩინებათა პირველი აღმსრულებელი⁹⁵.

გ) მოსეს და აარონის აქეთ-იქით, აფსიდის კედლებზე ოთხ-ოთხი წინასწარმეტყველი და ამდენივე მღვდელმთავარი, დავით და სოლომონ მეფეებით სათავეში. ქ-ნი თინას აზრით, ამ კონტექსტში წინასწარმეტყველნი ქრისტიანული ეკლესიის დიდი მამების ძველალტქმისეული წინასახეების საზრისს მიიღებენ⁹⁶.

ვფიქრობ, საკვებით ნათელია, რომ მხატვრობის ეს ნაწილი წარმოგვიდგენს ღვთაებრივი სიბრძნის მიერ დაფუძნებულ ტაძარს, რომლის სიმბოლური გამოსახულებაც ფრესკულ მედალიონშია: „სიბრძნის გამოსახულება ტაძრით ხელში და თანმდევი წარწერით – „სიონი““⁹⁷. ტაძრის დაფუძნება ხდებოდა კანონის შესაბამისად და წინასწარმეტყველთა დიდი მცდელობით. ზეციური ტაძრის მინიერი განხორციელება კი მოხდა წმ. ქალაქ იერუსალიმში მეფეების დავითისა და სოლომონის მიერ, რომელთაგან პირველმა სჯულის კიდობანი დააბრძანა წმ. ქალაქში, ხოლო მეორემ ააგო ძველალტქმისეული პირველი ტაძარი.

ფრესკული მედალიონის თეოლოგიური შინაარსის საფუძვლები ქართულ ტრადიციაში

ამრიგად, ოთხთა ეკლესიის ჩემს მიერ განხილული ფრესკული მოხატულობის თეოლოგიური შინაარსი, ვფიქრობ, ნათელია. თუმცა აქვე, უთუოდ, მნიშვნელოვანი უნდა იყოს ოთხთა ეკლესიის მოხატულობის ზემოხსენებული თეოლოგიური შინაარსის საფუძვლების მოძიება თვით ქართულ ტრადიციაში და მისი ისტორიულ-კულტურული კონტექსტის გარკვევა.

ამასთან დაკავშირებით, პირველ რიგში, ალბათ, უნდა გავიხსენოთ სოლომონ მეფის ტაძრისა

95. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 38.

96. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 38.

97. თ.ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, გვ. 38, აქვე, გვ. 38, სქ. 62.

important to trace the roots of the aforementioned theological essence of Otkhta Ekleia in the Georgian tradition and to establish its historical and cultural context.

In this light, we shall first of all recall the earliest evidence of the temple of King Solomon and Zion in Georgian sources: 'tsmidai tsmidat' (Holy of Holies).

According to the medieval Georgian chronicle *Moktsevai Kartlisai*, The Conversion of Kartli, the first church built in Mtskheta was called the 'Holy of Holies'⁹⁸. Another Georgian chronicle, *Kartlis Tskhovreba*, The Life of Georgia, mentions that a fine cedar of Lebanon was cut down in the royal garden in order to carve seven pillars to support the first church to be built in Mtskheta. Six pillars were easily raised, while the seventh could be erected only thanks to a miracle worked by St Nino's prayers⁹⁹.

The name of the church noted in the aforementioned sources, 'Holy of Holies', and the number of pillars (seven) made to support the church are apparently related to the temple built by King Solomon according to the Old Testament. The 'Holy of Holies' recurs in the Old Testament several times. It denotes the tabernacle of Moses and later, the holy place in Solomon's temple where the Ark of the Covenant was kept. But the 'Holy of Holies' the holiest place in the tabernacle and the temple mentioned in the Old Testament not only because of the Ark of the Covenant which was placed there, but because, as rightly noted by A. Olesnitski, it is where the Revelation of the Lord occurred¹⁰⁰. The latter explains why the Ark of the Covenant was kept there.

The Lower Church of Mtskheta, the 'Holy of Holies', like the 'Holy of Holies' temple of Solomon was the holiest site in Georgia, as it was the place of the Revelation of the Lord¹⁰¹. It, unlike the 'Holy of Holies' of Moses and Solomon, which had the Ark of Covenant, kept Christ's tunic. At the same time this church obviously was also the 'Great Zion'. *Kartlis Tskhovreba* mentions: 'in Mtskheta King Vakhtang built the Church of the Apostles, and raised a pillar to the south of the place where the Church of Great Zion once stood'¹⁰². According to this extract, King Vakhtang Gorgasali built a new church of the Apostles on the site of the Lower Church - a 'Holy of Holies', also called Great Zion (Didi Sioni). The fact points to the 5th century tradition of Jerusalem¹⁰³.

It is apparent that the first church, referred to as the 'Holy of Holies', built in Mtskheta, the Georgians'

98. *dzeglebi*, I, p.160.

99. S.Gauxch'i'shvili (ed.), *k'art'lis c'xovreba*, I, pp.111-119.

100. А.А.Олесницкий, *Ветхозаветный Храм в Иерусалиме, Православный Палестинский сборник*, СПб, 1889, стр. 176.

101. Mgaloblishvili, *klarjuli mravalt'avi*, gv.179; Compare with M.Surguladze, 'socialuri mexsierebis p'ak'tebi 'ninos c'xovrebidan', in: *mravalt'avi*, t.XIX, 2001, pp. 316-322.

102. *k'art'lis c'xovreba*, I, p.198.

103. See: *klarjuli mravalt'avi*, pp. 180-181.

და „სიონის“ უძველესი დამონშეპები ქართულ წყაროებში: „წმიდა წმიდათა“.

„მოქცევა ქართლისაჲს“ ცნობით, მცხეთაში აშენებული პირველი ეკლესიის სახელწოდება „წმიდა წმიდათა“⁹⁸. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ამ ეკლესიის ასაშენებლად მცხეთაში, სამეფო ბაღში მოიჭრა უმშვენიერესი ლიბანის ნაძვი, რომლისგანაც შვიდი სვეტი გამოითალა ეკლესიის საყრდენად. ამ სვეტთაგან ექვსი — უმტკივნეულოდ აღმართეს, მხოლოდ მეშვიდე სვეტის აღმართვა გაჭირდა და იგი მხოლოდ წმ. ნინოს ლოცვის შედეგად აღიმართა სასწაულებრივად⁹⁹.

ზემოხსენებულ წყაროებში აღნიშნული ტაძრის სახელწოდება — „წმიდა წმიდათა“ და ასევე ეკლესიის საყრდენად გამოთლილი სვეტების რაოდენობა — შვიდი, რა თქმა უნდა, სოლომონ მეფის მიერ აშენებულ ძველალექსიურ ტაძარს უკავშირდება. „წმიდა წმიდათა“ ძველ აღთქმაში რამდენჯერმე ნახსენები. იგი აღნიშნავს მოსეს კარავსა და შემდეგ სოლომონის ტაძარში იმ წმინდა ადგილს, სადაც სჯულის კიდობანი იყო მოთავსებული. მაგრამ „წმიდა წმიდათა“ ძველი აღთქმის კარავსა და ტაძარში უწმიდესი ადგილი იყო არა იმის გამო, რომ აქ სჯულის კიდობანი იყო დადგმული, არამედ იმიტომ, რომ როგორც სამართლიანად შენიშნავს ა. ოლესნიცკი, ეს იყო ადგილი ღმერთის გამოცხადებისა¹⁰⁰. სწორედ ამის გამო დაიდგა აქ სჯულის კიდობანიც.

მცხეთის ქვემო ეკლესია, იგივე „წმიდა წმიდათა“ სოლომონის ტაძრის „წმიდა წმიდათაჲს“ მსგავსად უწმიდესი ადგილი იყო მთელს საქართველოში, რადგანაც ეს იყო ადგილი უფლის გამოცხადებისა¹⁰¹, სადაც მოსესა და სოლომონის „წმიდა წმიდათაჲსგან“ განსხვავებით სჯულის კიდობნის ნაცვლად უფლის კვართი იყო დაფლული. მაგრამ იმავედროულად, ეს ეკლესია, ცხადია, „დიდი სიონიც“ იყო, როგორც ამას „ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს: „ხოლო მცხეთას მეფემან ვახტანგ აღაშენა ეკლესია მოციქულთა სუეტი ცხოველი, და უპყრა სუეტსა შინა სამხრით ადგილსა მას, სადა-იგი დაკემულ იყო ეკლესია, რომელ არს სიონი დიდი“¹⁰². ე.ი. ვახტანგ გორგასალმა წმ. ნინოს აშენებული ქვემო ეკლესიის — „წმიდა წმიდათაჲს“ — ადგილზე, რომელსაც „დიდი სიონიც“ ერქვა, ახალი ეკლესია ააშენა მოციქულთა სახელებზე (ეს ფაქტი უკვე იერუსალიმის

98. ძეგლები, ტ. I, გვ. 160.

99. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. III-III9.

100. А.А.Олесьницкий, Ветхозаветный Храм в Иерусалиме, Православный Палестинский сборник, СПб, 1889, гл. 176.

101. თ.მგალობლაშვილი, კლარჯელი მრავალთავი, გვ. 179, შდრ. მსურველად, სოციალური მესხიერების ფაქტები „ნაწილ ცხოვრებდან“. მრავალთავი, ტ. XIX, თბ., 2001, გვ. 316-322.

102. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 198.

new Jerusalem, already during St Nino's activity was an icon of the temple of Solomon, but it was also called Great Zion like the first temple of the Old Testament¹⁰⁴.

This fact should not seem surprising considering the twenty-six-century-old history of relations between the Holy Land and Georgia, as indicated by ancient tradition. The ties became stronger following the official adoption of Christianity in Kartli in the 4th century.

Beginning from the 4th-5th century, the capital of Kartli, Mtskheta, was perceived as a new Jerusalem by the Georgians, and not only symbolically. The establishment of the holy sites of the holy city from the time of Christ in Mtskheta enabled the adoption of the liturgical practice from Jerusalem in 5th century Kartli. The practice remained in use until the 11th century, when it was replaced by that of Constantinople.¹⁰⁵ According to the records informing us of the establishment of the holy sites in Mtskheta, the image of the Old Testament temple founded by St Nino is the 'Holy of Holies' or Zion, which was most likely incorporated into Christian sacred geography beginning from the time of the activity of St Nino.

It must be of interest that similar was the case in Aksum. Strikingly similar stories of the conversion of Iberia and Aksum are well-known from scholarly literature¹⁰⁶. Aksum is a 6th century Monophysite Jerusalem. The reason for its interpretation as a holy city, as in the case of Mtskheta, is Holy Zion, or the new temple of Solomon, where the Ark of the Covenant had been transferred. It seems natural that Zion in Aksum was also incorporated in the Christian sacred geography. The confirmation of this might be the

104. See: Лурье, 'Из Иерусалима в Аксум', стр. 164; See also: H.Busse, *The Temple of Jerusalem and its Resitution by 'Abd almalik b. Marwan*, Lewiśh art 23-24 (1997-1998), *The Real and Ideal Jerusalem*, Ed. B. Kühnel, pp. 23-33; M.Barker, *Temple Theology*, pp. 1-32; О.Е.Этингоф, *образ Богоматери, Очерки Византийской иконографии XI-XIII вв*, Москва, 2000, стр. 13-38.

105. К.Кекелидзе, 'К вопросу об Иерусалимском происхождении Грузинской церкви', *The Etudes*, vol. IV, Tbilisi, 1957, pp. 358-363; A.Shanidze, *xanmeti lek'c'ionari*, T'bilisi, 1944, 021; M.Tarchnišvili, *Zwei georgiesche Lektionarfragmente aus dem 5. und 8. Jahrhundert*. in *Le Muséon*, t. 73, 3-4 (1960), pp. 261-285; A.Renoux, *Le codex arménien Jerusalem 121. 1*, Introduction, *Patrologia Orientalis*, t.35, Turnhout, 1969, pp.22-24; M. van Esbroeck, *Les plus anciens homéliaires géorgiens*, Louvain – La – Newe, 1975, pp. 388-394; E.Metreveli, L.Xevsuriani, C'Chankievi, *udzvelesi iadgari*, T'bilisi, 1980, pp. 666-668; Mgaloblishvili, *klarjuli mravalt'avi*, pp.172-182.

106. C.Haas, *Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia*, in *Journal of Late Antiquity*, 1 (2008), pp. 101-126; About Syrian Fathers see also: Z.Alek'sidze, *abibos nekreselis martvilobis shescavlis tek'stologiur-k'ronologiuri sakit'xebi*, in *mravalt'avi*, XVIII (1999), T'bilisi, pp.12-29; Z.Alek'sidze, *mandilionis da keramiani dzvel k'art'ul mcerlobashi*, in *Akademia*, T'bilisi, 2001, pp. 9-15; Z.Alek'sidze, *vin aris sinas mt'aze aghmoch'enil asurel mamat'a c'xovrebash'i moxseniebuli amaspodop'ali?* in collection: *axlo aghmosavlet'i da sak'art'velo*, IV (2005), T'bilisi: , pp.206-207.

V საუკუნის ტრადიციამე მიგვანიშნებს)¹⁰³.

საკვებით ნათელია, რომ ჯერ კიდევ წმ. ნინოს დროიდან მცხეთაში — ქართველთა ახალ იერუსალიმში აგებული პირველი ტაძარი „წმიდა წმიდათა“ — სოლომონის ტაძრის ხატება იყო, მაგრამ იგი ასევე „დიდი სიონის“ სახელსაც ატარებდა, როგორც ძველალექსიკონული პირველი ტაძარი¹⁰⁴.

ფიქრობ, ეს ფაქტი უჩვეულოდ არ უნდა მოგვეჩვენოს, რადგანაც წმ. მინასა და საქართველოს შორის ურთიერთობებს უძველესი ტრადიციის თანახმად ოცდაექვსი საუკუნის ისტორია აქვს. ეს ურთიერთობები განსაკუთრებით მჭიდრო ხდება ქართლში ქრისტიანობის ოფიციალურად აღიარების შემდეგ (IV ს.).

იბერიის დედაქალაქი მცხეთა IV-V საუკუნეებიდან ქართველთათვის ახალი იერუსალიმი და არა მხოლოდ სიმბოლურად. მცხეთაში წმ. ქალაქის ქრისტეს დროინდელი წმ. ადგილების დაფუძნებით V საუკუნის ქართლში შესაძლებელი გახდა იერუსალიმური ლიტურგიული პრაქტიკის — უფლის საფლავის საღვთისმსახურო პრაქტიკის გადმოღება და დამკვიდრება, რაც X საუკუნემდე გრძელდებოდა, ვიდრე იგი კონსტანტინოპოლური პრაქტიკით არ შეიცვალა¹⁰⁵. მცხეთაში წმ. ადგილთა დაფუძნების საყრდენი, წყაროების მიხედვით, წმ. ნინოს მიერ დაარსებული ძველალექსიკონული ტაძრის სახება „წმიდა წმიდათა“, იგივე „დიდი სიონი“ იყო, რომელიც, საფიქრებელია, ჯერ კიდევ წმ. ნინოს დროიდან მოყოლებული ჩართული იქნა ქრისტიანულ საკრალურ გეოგრაფიაში.

საინტერესოა, რომ ანალოგიური ვითარება, როგორც უკვე აღვნიშნე, დასტურდება აქსუმშიაც. სამეცნიერო ლიტერატურიდან საკმაოდ კარგად არის ცნობილი იბერიისა და აქსუმის გაქრისტიანების გასოცრად მსგავსი ისტორია¹⁰⁶. ფაქტობრივად, აქსუმში VI საუკუნის მონოფიზიტური

103. იხ. კლარჯული მრავალთავი, გვ. 180-181

104. იხ. В. М. Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ. 164; იხ. ასევე: H. Busse, The Temple of Jerusalem and its Restitution by 'Abd al-Malik b. Marwan, Jewish art 23-24 (1997-1998), The Real and Ideal Jerusalem, Ed. B. Kühnel, გვ. 23-33; M. Barker, Temple Theology, გვ. 1-32. О. Е. Этингер, образ Богоматери, Очерки Византийской иконографии XI-XIII вв, Москва, 2000, გვ. 13-38.

105. К. Кекелидзе, К вопросу об Иерусалимском происхождении Грузинской церкви, უტიულები, ტ. IV, თბ. 1957, გვ. 358-363; ა. მანიძე, ხანშეთი ლექსიკონარი, თბ. 1944, 021; M. Tarchnišvili, Zwei georgiesche Lektionarfragmente aus dem 5. und 8. Jahrhundert. Le Muséon, t. 73, 3-4, 1960, გვ. 261-285; A. Renoux, Le codex arménien Jérusalem 121.1, Patrologia Orientalis, t. 35, Turnhout, 1969, pp. 22-24; M. van Esbroeck, Les plus anciens homéliaires géorgiens, Louvain — La — Neuve, 1975, გვ. 388-394; ე. მუტერეველი, ლხევსურიანი, ცტაჩკევი, უძველესი იადგარი, თბ., 1980, გვ. 666-668; თ. მგალობლიშვილი, კლარჯული მრავალთავი, გვ. 172-182.

106. C. Haas, Mountain Constantin: The Christianization of Aksum and Iberia, Journal of Late Antiquity, 1,

arrival of the thirteen Syrian fathers into Iberia¹⁰⁷ and of the nine Syrian fathers into Aksum¹⁰⁸.

Located at a distance of almost two thousand miles, Iberia and Aksum marked the extreme borders of Christendom. Along with that, it was between the Caucasus and the Red Sea that vital trade and migratory routes ran, thus facilitating the spread of Christianity¹⁰⁹.

Both in Iberia and Aksum, Syrian fathers found the earthly icon of the holy city of Jerusalem, with its holy sites the origin of which was the temple mentioned in the Old Testament: in Mtskheta it was the 'Holy of Holies' or Great Zion, in which Christ's tunic was buried and in Aksum, Zion, to which the Ark of the Covenant had been removed. The holy sites of Mtskheta and Aksum were thus the real extreme borders of the Christian ecumene.

In the light of this, the fact of building Otkhta Eklesia, a new temple of Solomon, by Davit Kuropalates in the 10th century is not surprising. However, to my mind, it is essential to establish the reason for referring to this tradition of the Old Testament and its application in Georgia in the 10th century. What was the historical and cultural context that gave rise to such a demand?

We know from scholarly literature, that the restoration of the traditions associated with the antiquities of the time of Kings David and Solomon is related to the Palestinian ideology of the early-Islamic period. It has been assumed that the spread of this ideology was encouraged by the construction of Muslim monuments on the Temple Mount of the Old Testament in Jerusalem in the 7th-8th century¹¹⁰.

Yet, it is also noteworthy that there had been earlier instances of the restoration of the aforementioned tradition originating from the Old Testament. It must be sufficient to mention the building campaign initiated in the 6th century by Emperor Justinian. As noted, Holy Sophia at Constantinople was built as an icon of the temple of Solomon and was consecrated according to the tradition associated with it, while King Solomon became not just a model to copy but also an object of emulation. The same refers to the restoration of Holy Sophia in Edessa: in this case Emperor Justinian perceived himself as King Abgar, an ideal Christian monarch¹¹¹.

107. See a long list of bibliography about the arrival of the Syrian Fathers in Kartli in: D.Merkviladze, *asurel mamat'a k'art'lishi mosvili dro*, T'bilisi, 1996, pp. 1-33; See also: Z.Alek'sidze, *abibas nekreselis martvilobis shescavlis tek'stologiur-k'ronologiuri sakit'xebi*, pp.12-29; Z.Alek'sidze, *mandilioni da keramioni dzvel k'art'ul mcerlabashi*, pp.9-15; Z.Alek'sidze, *vin aris sinas mt'aze aghmoch'enil asurel mamat'o c'xovre bashi moxseniebuli amaspao dedop'ali?* pp.206-207.

108. C. Haas, *Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia*, pp. 101-126.

109. Compare with C. Haas, *Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia*, pp. 101-126.

110. Busse, *The Temple of Jerusalem and its Restitution by 'Abd almalik B. Marwan*, pp. 23-33; See also. Лурье, *Из Иерусалима в Аксум*, стр. 167.

111. Palmer, *The Inauguration Anthem of Hagia Sophia in Edessa*, pp. 117-167; See also: Лурье, *Из Иерусалима в Аксум*, стр. 166-200.

იერუსალიმი, ხოლო მისი წმ. ქალაქად გააზრების საფუძველი მცხეთის მსგავსად კვლავ წმ. სიონია, იგივე ახალი სოლომონის ტაძარი, სადაც ვადმოცემით, სჯულის კიდობანი იქნა გადატანილი. ბუნებრივია, რომ აქსუმის სიონიც ჩართული იქნებოდა ქრისტიანულ საკრალურ გეოგრაფიაში. იქნებ ამის დასტური იყოს 13 სირიელი მამის იბერიაში მოსვლა¹⁰⁷, ხოლო 9 სირიელი მამისა კი — აქსუმში¹⁰⁸.

იბერია და აქსუმი, რომლებიც ერთმანეთისგან თითქმის ორი ათასი მილით იყვნენ დაშორებულნი, რეალურად ქრისტიანობის გავრცელების უკიდურეს საზღვრებს წარმოადგენდნენ. იმავდროულად, კავკასიონსა და წითელ ზღვას შორის გადიოდა ის სასიცოცხლო მნიშვნელობის სავაჭრო და სამიგრაციო გზები, რომელთა საშუალებითაც ხდებოდა ასევე ქრისტიანობის გავრცელება¹⁰⁹.

იბერიასა და აქსუმში მოსულ სირიელ მამებს ორივეგან დახვდათ წმ. ქალაქ იერუსალიმის მინიერი ხატება თავისი შესაბამისი უწმინდესი ადგილებით, რომელთა საფუძველი ძველალექსისეული ტაძარი იყო: მცხეთაში — „წმიდაჲ წმიდათაჲ“, იგივე „დიდი სიონი“ რომელშიაც მაქხოვრის კვართი იყო დაფლული, ხოლო აქსუმში — „სიონი“, სადაც, ტრადიციის თანახმად, სჯულის კიდობანი იყო გადატანილი. მცხეთისა და აქსუმის წმ. ადგილებით, ფაქტიურად, ამ დროისათვის შემოიფარგლა ქრისტიანული ოიკუმენეს საკრალური გეოგრაფიის რეალური საზღვრები.

ასე რომ, თითქმის გასაკვირი არ უნდა იყოს დავით კურაპალატის (X ს.) მიერ ოთხთა ეკლესიის, როგორც ახალი სოლომონის ტაძრის აგება. თუმცა ამ შემთხვევაში, ჩემი აზრით, ძალზე მნიშვნელოვანია გაირკვას, რამ გამოიწვია ამ უძველესი ძველალექსისეული ტრადიციის გახსენება და გამოყენება X საუკუნის საქართველოში. როგორი იყო ის ისტორიულ-კულტურული კონტექსტი, რომლის დროსაც გაჩნდა ასეთი მოთხოვნილება.

2008, გვ. 101-126; სირიელ მამათა შესახებ იხ. ასევე: ზალექსიძე, აბიბოს ნეკრესელის მარტიკილობის შესწავლის ტექსტოლოგიურ-ქრონოლოგიური საკითხები. მრავალთავი, XVIII, თბ., 1999, გვ. 12-29; ზ. ალექსიძე, მანდილიონი და კურამიონი ძველ ქართულ მწერლობაში, Akademia, თბ., 2001, გვ. 9-15; ზ. ალექსიძე, ვინ არის სინას მთაზე აღმოჩენილ ასურელ მამათა ცხოვრებაში მოხსენიებული ამასპო დედოფალი? კრებ. ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, IV, თბ. 2005, გვ. 206-207.

107. სირიელი მამების ქართლში მოსვლის შესახებ ვრცელი ბიბლიოგრაფია იხ. დ.მერკვილაძე, ასურელ მამათა ქართლში მოსვლის დრო, თბილისი, 1996, 1-33; იხ. ასევე: ზალექსიძე, აბიბოს ნეკრესელის მარტიკილობის შესწავლის ტექსტოლოგიურ-ქრონოლოგიური საკითხები, გვ. 12-29; ზალექსიძე, მანდილიონი და კურამიონი ძველ ქართულ მწერლობაში, გვ. 12-29; ზალექსიძე, ვინ არის სინას მთაზე აღმოჩენილი ასურელ მამათა ცხოვრებაში მოხსენიებული ამასპო დედოფალი? გვ. 206-207.

108. C. Haas, Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia, გვ. 101-126.

109. ჰდრ. C. Haas, Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia, გვ. 101-126.

As regards Georgia, I have already pointed out the strong traditions of the Old Testament and the New Testament in the 4th-5th centuries. The building of Otkhta Eklesia by Davit Kuropalates in the 10th century is a brilliant manifestation of the continuation in these traditions. The church was conceived as a new temple of King Solomon and Great Zion at the same time.

This period in the history of Georgia saw the consolidation of the Georgian statehood and Georgian lands under the guidance of Davit Kuropalates, an outstanding representative of the Bagrationi family.

Georgian and foreign written and non-written sources of roughly the same period support the records about the provenance of the Georgian Bagrationi family from David the Prophet. Sources include chronicles such as *Juansheris istoria*, History by Juansher¹¹², *Matiane Kartlisai*, Chronicle of Georgia¹¹³, *The Life of Grigol Khandzteli*¹¹⁴, *Chronicle by Sumbat Davitis dze*¹¹⁵ and a bas-relief from Opiza Monastery¹¹⁶. Constantine Porphyrogenitus narrates a similar story of the origin of the Bagrationi family¹¹⁷. It is also to be borne in mind that, unlike the Armenian tradition, Georgian and Byzantine sources consider David the Prophet as a progenitor of the Georgian Bagrationi dynasty¹¹⁸.

The comparative analysis of the new collection of Georgian manuscripts on Mount Sinai (Sin 50)¹¹⁹ and the aforementioned Georgian historical records revealed that the emergence of the Bagrationi house on the political arena is associated with the incorporation by King Vakhtang Gorgasali of the province of Klarjeti, which had been seized by Byzantium. It is known that in the 470s Vakhtang Gorgasali succeeded in returning 'western Kartli' (Klarjeti, Achara, Samtskhe and part of Artaan-Javakheti) occupied by Byzantium following a century-old expansion¹²⁰.

Most likely it is from the 6th century that the progeny of King Vakhtang Gorgasali and the Bagrationi family began to be bonded with ties of kinship. In the 570s the Bagrationis became the *erismtavaris* or

112. Juansheri, *c'xovreba vaxtang gorgasalisa*, in *k'art'lis cxovreba*, t.I, Tbilisi, 1955.

113. *matiane k'art'ლისა*, in *k'art'lis cxovreba*, t.I, 1955.

114. Il.Abuladze (ed.), *shromay da moghuacebay ghirsad c'xorebisay cmidisa da netarisa mamisa ch'uenisa grigolisi ark'imandritsai, xandzt'isa da shatberdisa aghmsheneblisay, da mis t'ana q'senebay mravalt'a mamat'a netart'ay*, in: *dzveli k'art'uli agiograf'iuli literaturis dzeglebi*, t.I, T'bilisi, 1963, pp. 248-319.

115. Sumbat davit'is dze, *c'xovreba da ucqeba bagrationant'a*, in *k'art'lis c'xovreba*, t. I.

116. Jobadze, *adreuli shua saukuneebis k'art'uli monastrebi*, pp. 28-30; *Xoshtaria, klarjet'is eklesiebi da monastrebi*, pp.80-92.

117. Konstantine Porp'irogeneti, *De administrando imperio*, georgica, bizantieli mcerlebis c'nobebsi sak'art'velos shesaxe, vol. IV, part. II, t'argmani da ganmartebebi S.Qauxch'ishvilisa, T'bilisi, 1952, pp.224-289.

118. M.Surguladze, *bagrationt'a carmoshobis bibliuri legenda*, klio 22, in *saistorio almanaxi*, T'bilisi, 2004, p.1

119. Z.Alek'sidze, *k'art'lishi bagrationt'a dinastis pirveli gamoc'ena*, in collection *bagrationebi*, T'bilisi, 2003, pp.27-36.

120. D.Muxelishvili, *sak'art'velo IV-VIII saukuneebshi*, T'bilisi, 2003, p. 163.

სამეცნიერო ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ძველალექსიკონულ – მეფე დავითისა და სოლომონის დროინდელ იერუსალიმის სინშიდეებთან დაკავშირებული ტრადიციების განახლება ისტორიულ პალესტინაში ადრესლაშური პერიოდის იდეოლოგიას უკავშირდება. ამ იდეოლოგიის ჩამოყალიბების მიზეზად კი VII–VIII საუკუნეების იერუსალიმში ძველალექსიკონული ტაძრის მთაზე მუსლიმური ძეგლების აშენება ივარაუდება¹¹⁰.

თუმცა აქვე უნდა შევნიშნო, რომ ხსენებული ძველალექსიკონული ტრადიციის განახლების ფაქტები ადრეც არსებობდა. ვფიქრობ, საკმარისია დავასახელო იუსტინიანე იმპერატორის აღმშენებლობის პერიოდი VI საუკუნეში. როგორც უკვე აღინიშნა, კონსტანტინოპოლის წმ. სოფია აგებულია, როგორც სოლომონ დიდის ტაძრის ხატება, მისთვის დამახასიათებელი ტაძრის კურთხევის წესების დაცვით, ხოლო თავად სოლომონ მეფე იმპერატორისათვის არა მარტო მიბაძვის, არამედ შეჯიბრების ობიექტი ხდება. იგივე შეიძლება გავიშოროთ ედესის წმ. სოფიას განახლებასთან დაკავშირებით: ამ შემთხვევაში იუსტინიანე იმპერატორი საკუთარ თავს აღიქვამს მეფე ავგაროზად, იდეალურ ქრისტიან მონარქად¹¹¹.

რაც შეეხება საქართველოს, უკვე აღვნიშნე IV–V საუკუნეებში ჩვენს ქვეყანაში ძველი და ახალი აღთქმისეული ტრადიციების სიძლიერეზე. ამ ტრადიციების გაგრძელების დადასტურების შესანიშნავი ნიმუში უნდა იყოს დავით კურაპალატის მიერ X საუკუნეში ოთხთა ეკლესიის აშენებაც, რომელიც ზაფიქრებული იყო როგორც სოლომონ მეფის ახალი ტაძარი და, იმავედროულად, „დიდი სიონიც“.

საქართველოს ისტორიაში ეს პერიოდი ცნობილია როგორც ქართული სახელმწიფოს, ქართული მიწების შემოკრების ეპოქა, ყოველივე ამის სულისჩამდგმელი და წინამძღოლიც დავით კურაპალატი, ბაგრატიონანთა საგვარეულოს გამორჩეული წარმომადგენელი იყო.

ძირითადად, ამავე პერიოდის ახლო ხანების ქართულ და უცხოურ წერილობით და არა წერილობით წყაროებში დასტურდება ცნობები ბაგრატიონანთა საგვარეულო სახლის დავით წინასწარმეტყველიდან წარმომავლობის შესახებაც. მხედველობაში მაქვს: „ჯუანშერის ისტორია“¹¹², „მატიანე

110. H.Busse, The Temple of Jerusalem and Its Restitution by 'Abd al-malik B. Marwān, გვ. 23-33; იხ. ასევე B.M.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ.167.

111. A.Palmer, The inauguration anthem of Hagia Sophia in Edessa... გვ. 117-167; იხ. ასევე B.M.Лурье, Из Иерусалима в Аксум, გვ.166-200.

112. ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა, ქართლის ცხოვრება, ს.ყაუჩიშვილის რედაქციით, ტ. I, თბ., 1955.



ოთხთა ეკლესია, ხედი სამხრეთიდან

OTIKHTA EKLESIA. VIEW FROM THE SOUTH

ქართლისა¹¹³, წმ. გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრება“¹¹⁴, „სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა“¹¹⁵, ოპიზის მონასტრის ბარელიეფი¹⁶. ბაგრატიონთა წარმომავლობის ანალოგიურ ისტორიას მოგვითხრობს თავის თხზულებაში კონსტანტინე პორფიროგენეტიკ¹⁷. აქვე უთუოდ გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ქართველ ბაგრატიონთა დინასტიის წინაპრად დავით წინასწარმეტყველს, სომხურისგან განსხვავებით, მხოლოდ ქართული და ბიზანტიური წყაროები აღიარებენ¹⁸.

სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა ახალი კოლექციის (sin 50)¹⁹ და ზემოთ უკვე ჩამოთვლილ ქართულ ისტორიულ წყაროებთან შეჯერებითი კვლევის საფუძველზე ნათელი ხდება, რომ ბაგრატიონთა საგვარეულო სახლის პოლიტიკურ არენაზე გამოჩენა ხდება ვახტანგ გორგასლის მიერ ბიზანტიისაგან მიტაცებული კლარჯეთის პროვინციის შემოერთების შემდეგ. როგორც ცნობილია, V საუკუნის 70-იან წლებში ვახტანგ გორგასალმა ბიზანტიის ასწლოვანი ექსპანსიის შედეგად მიტაცებული „დასავლეთ ქართლი“ დაიბრუნა (კლარჯეთი, აჭარა, სამცხე და არტანუჯახეთის ნაწილიც)²⁰.

აღმათ, დაახლოებით, VI საუკუნიდან ნათესაური კავშირები მყარდება მეფე ვახტანგ გორგასლის მეშვიდრეთა და ბაგრატიონთა საგვარეულოს შორის. ფაქტობრივად, VI საუკუნის 70-იანი წლებიდან ქართლის ერისმთავართა სახლელის წევრნი ხდებიან ბაგრატიონები, რომლებიც რამდენიმე თაობის მანძილზე იწარჩუნებენ ამ პოზიციებს. ბუნებრივია, ყოველივე ეს ამ საგვარეულო სახლის პოლიტიკურ ამბიციებზე მეტყველებს. როგორც ჩანს, VII საუკუნიდან მცხეთის „ჯვარი“ ბაგრატიონთა საძვალეუ ხდება, ბაგრატიონები ვახტანგ გორგასლის მეშვიდრეებთან დამოყვრების გზით ფარნავაზთან და გორგასლიანთა კანონიერი შთამომავლები ხდებიან²¹. საინტერესოა აღინიშნოს ისიც,

113. მატანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. I, 1955

114. შრომა და მოღვაწეობა ღირსად ცხოვრებისა წმლისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისა არქიმანდრიტისა, ხანძთისა და მტებერდისა აღმამუნებლისა, და მის თანა წსენება მრავალთა მამათა ნეტართა. ძველი ქართული აგოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. I, ილ.აბულაძის რედაქციით, ტ. I, თბ. 1963, გვ. 248-319.

115. სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I.

116. ვჯობაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები, გვ. 28-30; დხოშტარია, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, გვ. 80-92.

117. კონსტანტინე პორფიროგენეტიკი, De administrando imperio, გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. IV, ნაკვ. II, თარგმანი და განმარტებები ს. ყაუხჩიშვილისა, თბ., 1952, გვ. 224-289.

118. მსურველთაჲ, ბაგრატიონთა წარმომადგომის ბიბლიური ლეგენდა, კლიო 22, საისტორიო აღმანახი, თბ., 2004, გვ. I.

119. ზალუქსაძე, ქართლში ბაგრატიონთა დინასტიის პირველი გამოჩენა, კრებ. ბაგრატიონები, თბ., 2003, გვ. 27-36.

120. დმეხელიშვილი, საქართველო IV-VIII საუკუნეებში, თბ., 2003, გვ. 163.

121. ზალუქსაძე, ქართლში ბაგრატიონთა დინასტიის პირველი გამოჩენა, გვ. 27-36.



რომ ბიზანტიური ტიტულის „კურაპალატობის“ ფლობა მხოლოდ ბაგრატიონთა პრივილეგია იყო¹²².

თუმცა ქართლში პოლიტიკური სიტუაციის შეცვლისთანავე, ისინი ტოვებენ ქართლს და კვლავ თავის მამულს უბრუნდებიან, ვიდრე ვითარება მათი საგვარეულო სახლის სასარგებლოდ არ იცვლება. IX საუკუნიდან დაწყებული ბაგრატიონთა საგვარეულო სახლი სრულიად ამკარად გამოხატავს უკვე თავის სამეფო ამბიციებს და დიდი აქტიურობით უბრუნდება პოლიტიკურ ასპარეზს¹²³.

საქართველოში მთების, კლდეების, ტყეების, ხეობების, თუ საერთოდ, ამ ბუნების წიაღში გაბნეულ ეკლესია—მონასტერთა არაჩვეულებრივი მდებარეობა და სილამაზე, ვფიქრობ, არავისთვის საკმათო არ არის. ბუნების ამ სიმშვენიერებისადმი გულგრილიც არავინ დარჩენილა, ეს იქნებოდა ქართველი თუ უცხოელი, მაგრამ ტაო-კლარჯეთის ხილვა საოცარი დიდებულების განცდასაც იწვევს. ალბათ, მართლაც აქ, ამ გარემოში რომელსაც „საქართველოს დიდება“ კი შეიძლება ეწოდოს, უნდა დაწყებულიყო ბაგრატიონთა სამეფო ოჯახის დიდი მისია ერთიანი, ძლიერი ქართული სახელმწიფოს შექმნისა. სწორედ აქ შეიძლებოდა შექმნილიყო ამ დიდებულების შესაფერისი ხელოვნების ნიმუშები, რომელთაგან სრულიად გამორჩეულია ოთხთა ეკლესია.

ამ ტაძრის სიდიადე სრულადაა გამოვლენილი მის არქიტექტურასა და მოხატულობაში, ხოლო საკურთხევის სარკმლის ფრესკული მედალიონი ხსნის დიდებული, „ამაყი იბერიელის“ (როგორც მას ბიზანტიელები უწოდებდნენ)¹²⁴ — დავით კურაპალატის ჩანაფიქრს — რომ მან, დავითმა აავო ახალი, ძველალექსისეული ტაძრის მეტოქე, რომელმაც დაჩრდილა სოლომონ მეფის ტაძრის სიდიადე; აავო ტაძარი, რომელიც არა მარტო სოლომონ მეფის ახალი ტაძარი იყო, არამედ ასევე „დიდი სიონიც“. და ამ ტაძრის აგებით დავით კურაპალატმა თავისი მამული ერთხელ კიდევ, ახლა უკვე X საუკუნეში თავის წინაპართა მსგავსად, ჩართო ქრისტიანული მსოფლიოს საკრალურ გეოგრაფიაში.

122. ზალუქიძე, ქართლში ბაგრატიონთა დინასტიის პირველი გამოჩენა, გვ. 31.

123. მსურგულაძე, ბაგრატიონთა წარმოშობის ბიბლიური ლეგენდა, გვ. 12-17.

124. *Patrologia Graeca*, ed. By J.P.Migne, t.127, Paris, 1864; Reprint by Brepols, Turnhout (Belgium), 1977, p.442.

rulers of Kartli and retained their position through several generations. This obviously testifies to the royal ambitions of the dynasty. It appears that beginning from the 7th century, Jvari (Holy Cross) Church at Mtskheta served as a funerary chapel of the Bagrationis. Also, by marrying the heirs of Vakhtang Gorgasali, the Bagrationis became the legal descendants of the Parnavaz and Gorgasali dynasties¹²¹. Of note is that only the Bagrationis were privileged to hold the Byzantine title of Kuropalates¹²².

However, together with the alteration of political circumstances, they left Kartli and returned to their land until the situation changed in favour of their dynasty. In the 9th century, the Bagrationi house exposed its royal ambitions and made an active appearance on the political stage¹²³.

The exceptional location and beauty of mountains, cliffs, forests, gorges and churches and monasteries dispersed across Georgia is apparently without doubt. This beautiful landscape did not leave anyone, either Georgian or foreigner, indifferent, but yet, visiting Tao-Klarjeti invokes a special feeling of grandeur. It must have been here, under these settings that may also be referred to as the 'Glory of Georgia', that the mission of creating a strong united state by the Bagrationi royal family was launched. It is here that the brilliant works of art, among which Otkhta Eklesia is one of the most outstanding, could be created.

The splendour of the church is manifested in its architecture and paintings, while the fresco medallion adorning the sanctuary explains the conception of the 'great, proud Iberian', as he was called by the Byzantines¹²⁴, Davit Kuropalates, who ventured to build a new temple to emulate the one of the Old Testament, who surpassed the glory of the temple of King Solomon and who built a church, which was not merely a new temple of Solomon, but also a new Zion. By erecting this church, Davit Kuropalates followed the example of his ancestors and, succeeded, this time in the 10th century, in including his land in the sacred geography of Christendom.

121. Alek'sidze, *k'art'ishi bagrationt'a dinastiis pirveli gamoc'ena*, pp. 27-36.

122. Alek'sidze, *k'art'ishi bagrationt'a dinastiis pirveli gamoc'ena*, p. 31.

123. Surguladze, *bagrationt'a carmoshobis bibliuri legenda*, pp. 12-17.

124. Partologia Graeca, ed. By J.P.Migne, t.127, Paris, 1864; Reprint by Brepols, Turnout Belgium, 1977, p. 442.

გამომცემელი PUBLISHER



ქართულ სიძველეთა მოძიებისა და კვლევის ცენტრი
Centre for the Exploration of Georgian Antiquities

საქართველოს საპატრიარქოს
წმ. ანდრია პირველწოდებულის ქართული უნივერსიტეტი
St. Andrew the First-Called Georgian University
of the Patriarchate of Georgia



ფინანსური მხარდაჭერა FINANCIAL SUPPORT



საქართველოს კულტურისა და
ძველთა დაცვის სამინისტრო
Ministry of Culture
and Monument Protection of Georgia

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის
დაცვის ეროვნული სააგენტო
National Agency for Cultural Heritage
Preservation of Georgia



სარედაქციო საბჭო

ლელა ხოფერია, შპია ჯანჯალა, თინათინ ტყეშელაშვილი,
შპია სურგულაძე, დავით ცხადაძე, გიორგი გაგოშიძე,
სტივენ რაპი უტერ, მარიამ დიდბუიძე, დიმიტრი თუმანიშვილი

EDITORIAL BOARD

Lela Khoperia, Mzia Janjalia, Tinatin Tseradze,
Mzia Surguladze, David Tskhadadze, George Gagoshidze,
Stephen H. Rapp Jr., Mariam Didebulidze, Dimitri Tumanishvili

პროექტის მხარდამხმარებელი

ლელა ხოფერია, შპია ჯანჯალა

EXECUTIVE EDITORS

Lela Khoperia, Mzia Janjalia

მედიკური რედაქტორები

თამარ მოსიაშვილი, ელისო ელიშაშვილი

EDITORIAL ASSISTANTS

Tamar Moslashvili, Eliso Elizbarashvili

ინგლისური თარგმანი

ნინო მატარაძე

ENGLISH TRANSLATION

Nino Mataradze

ინგლისური ენის რედაქტორი

ლიდია უესტი

სტივენ რაპი უტერ.

ENGLISH TEXT EDITOR

Lydia West

Stephen H. Rapp Jr.

გრაფიკა

ვახტანგ რურუა

DESIGN

Vakhtang Rurua

კომპიუტერული დიზაინი

ივანე კიკნაძე

LAYOUT DESIGN SERVICES

Ivane Kiknadze

ფოტოები © გიორგი ჩუბანიშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის კვლევითი ცენტრი (გარეკანი, გვ. 10, 13, 19, 29, 32, 35, 38, 41); © ცენტრი „ბეთანია“ შ. ბულა, შ. ჯანჯალა, მკეთილ საქართველოს ძველი ქალაქები, თბ., 2000, 2006, ფოტოები დ. ცხადაძის (გვ. 27, 36); © ბ. მაყაბერიძე (გვ. 39); © ი. გივიაშვილი (გვ. 49, 72, 97, 99); © ნ. გენგიური (გვ. 50, 57, 79); © ლ. ტოფოშიძე (გვ. 20).

Photo credit: © Chubaniashvili National Research Centre for Georgian Art History and Heritage Preservation (cover, pp. 10, 13, 19, 29, 32, 35, 38, 41); © Centre "Betania" M. Bula, M. Janjalia, Mtskheta Mtskheta Georgia Old Towns. Tbl. 2000, 2006. Photos by D. Tskhadadze pp. 27, 36; © B. Matsabedze pp. 39; © I. Givishvili pp. 49, 72, 97, 99; © N. Genguri (pp. 50, 57, 79); © L. Toposhidze pp. 20.

ყველა უფლება დაცულია

All rights reserved

ISBN 978-9941-0-5203-3

© ქართული სიძველეთა მოძიებისა და კვლევის ცენტრი. 2013

© CENTRE FOR THE EXPLORATION OF GEORGIAN ANTIQUITIES. 2013